

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1994 Årgång 90 • Häfte 1

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, fil. dr Björn Asker, Stenhagsvägen 79 C, 752 60 Uppsala, tel 018/46 97 03. Anmälan om medlemskap i Samfundet görs hos sekreteraren eller genom insättning av medlems- och portoavgiften på Samfundets postgirokonto. *Märk avin "Ny medlem"*. Medlemsavgiften är kr. 100:– per år + porto (20:–) och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekretären.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag är infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Innehåll

Olle Bergquist, Jöns Matthias Ljungberg. Matematiker, astronom, tekniker och industriman I, s. 1

Torbjörn Gustafsson, Vannérus' reträtter. Naturalism och moral i sekelskiftets Sverige, s. 21

Gustaf Jonasson, En partisekreterares kvarlåtenskap, s. 33

Thomas Kaiserfeld, Individ och tema. Biografen som avgränsning för problemorienterade studier, s. 36

Svante Nordin, Ett personhistoriskt förväxlingsstycke, s. 44

Personhistoriska samfundets ledamöter den 1 mars 1994, s. 47

Jöns Matthias Ljungberg. Matematiker, astronom, tekniker och industriman I

Av Olle Bergquist

Jöns Matthias Ljungberg föddes 1748 i Kristianstad. Fadern var stadskirurg och hette Pehr Ljungberg och modern hette Anna Sophia Noréen. Den unge mannen kom till Lunds universitet och ägnade sig där med mer än tidstypisk bredd åt historia, teologi, naturrätt, logik, metafysik, experimentalfysik och matematik. Så följde studier i matematik, fysik, kemi och medicin i Hameln hos morbrodern, Johan Noréen, vilken senare blev storbritanniskt hovråd.

Den 30 april 1766 immatrikulerades Ljungberg vid Göttingens universitet.¹ Att han sökte sig till just Göttingen är lättförklarligt. Den då ännu relativt unga akademien hade snabbt fått ett enastående rykte och den lockade inte bara tyskar utan också utlänningar. Svenskar kom i sådan mängd så länge 1700-talet varade och ett stycke in på 1800-talet att man knappast kan tala om svenskars universitetsstudier denna tid utan att tala om Göttingen.² Det var flera omständigheter som drog. Här fanns professorer som var höglavlönade därför att de verkligen var duktiga och inte bara därför att man trott att de skulle bli det. Här förelästes, även i privata, ganska dyrbara kollegier, med en flit som väckte svenskarnas häpnad — inte ens julaftonen skonades. Här rådde censurfrihet. Den teologiska fakulteten fick inte lägga sig i vare sig vad teologer skrev eller vad andra ville trycka. Peter Forsskål kunde som göttingenstudent trycka och försvara en filosofisk avhandling som skulle rönt svårigheter om den publicerats i Sverige, den berömde orientalisterna Michaelis skrev en dogmatik som väckte ramaskri i Sverige — i Göttingen diskuterade man den. Vidare blev universitetsbiblioteket fort så betydande att många svenskar kom bara för dess skull. Och här fanns lärare som var svenskar. Johann Philipp Murray var son till pastor Murray i Stockholm och undervisade i historia och hans bror Johan Andreas Murray var professor i medicin och

¹ Se G. von Selle, *Die Georg-August-Universität zu Göttingen 1737–1937*, Göttingen 1937, och densammes *Universität Göttingen. Wesen und Geschichte*, Göttingen 1953.

² Fältet är nästan obeträtt. Se dock Chr. Callmers uppsats i *Lychnos* 1956: "Svenska studenter i Göttingen under 1700-talet". Vad Sten Lindroth berättar i *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Sthlm 1978, s. 45 ff., är en sammanfattning av min otryckta licentiatavhandling "Sverige och universitetet i Göttingen under 1700-talet" (Stockholms universitet). Om Ljungbergs föräldrar, födelseår m.m., se J.Fr. Sacklén: *Sveriges Läkare-Historia*, Andra Afdelningen, Senare Häftet, Nyköping 1824, s. 51; *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män*, 8, Sthlm 1876; H. Hofberg, *Svenskt biografiskt handlexikon*, Sthlm 1876; *Dansk biografisk Lexikon*, 14, Köpenhamn 1938. Om L:s studier i Lund och Göttingen se C. Sjöström, *Blekingska nationen 1697–1900. Biografiska och genealogiska anteckningar jemte historik*, Lund 1901, nr 860. L:s nedan nämnda Curriculum vitae som han 1770 sände till dekanus i Göttingen förvaras i Universitetsarchiv, Göttingen, under beteckningen Dekanatsakten der Philosophischen Fakultät, nr 52–53, 1768–70. Bland universitetspapperen i LUB finns vad jag kunnat finna ingenting om L.

Olle Bergquist, f. 1933, fil. lic., i Katrineholm, kulturskribent och förf. till *Duel-len i Göttingen 1780* (1991).

farmakologi. Ljungbergs morbror, Johan Noréen, påstås i Sacklés Läkarehistoria ha varit vice prosektor vid anatomiska teatern i staden. Det var på tal när Noréen vistades i staden vid seklets mitt men mer är mig inte bekant om detta. Härutöver talade förvånansvärt många lärare svenska eller kunde åtminstone läsa vårt språk. Man kom gärna hit trots att det var dyrt att studera här, och trots eller tack vare att lärarna låg i luven på varandra i mer än normal akademisk utsträckning — universitetet var känt för sina interna gräl som kunde vara roande för en utomstående.

Snart var en enorm korrespondens mellan Sverige och Göttingen etablerad. Mängden av bevarade brev från huvudsakligen Stockholm och Uppsala till Göttingen och skrivelser från Göttingen till bemärkta svenska lärda är häpnadsväckande. Den ömsesidiga uppmärksamheten i Göttingische Anzeigen visavi Sverige och den i svenska tidningar gentemot Göttingen bara ökade. Rika svenska snobbar kom i jämn ström till denna akademi men också många allvarligt sinnade studerande. En som verksamt hjälpte till var Gjörwell som tidigt och sent i sitt långa liv bedrev formlig propaganda för Göttingens universitet.

Ljungberg kom själv att undervisa vid den göttingska akademien men endast blygsamt. Han fick snart en professur men inte i Göttingen utan på annat håll.

Som ofrälse och förut inskriven vid annan akademi kom han undan med den lägsta avgiften vid immatrikuleringen, 2 Reichsthaler. Han lät anteckna sig som medicinare och tänkte alltså fullborda vad han bedrivit som delstudium hos morbrodern. Den första tiden läste han olika grenar av medicin för medicinaren och botanikern Büttner, för J.A. Murray och andra och ännu 1768 höll han sig såtillvida till läkekonsten som han då undersökte huruvida han skulle kunna få ut en medicine doktorsgrad i Lund vid jubelfesten där. Lundamedicinen Eberhard Rosenblad skrev den 17 april 1768 till Johan Andreas Murray och till Ljungberg själv att han gärna var med på saken men att statuterna var i vägen — Ljungberg vore tvungen att undergå examen rigorosum först.

Medicinstudierna fyllde inte hans dag. Han läste historia för Johann Philipp Murray och matematik och fysik för huvudsakligen Abraham Gotthelf Kaestner. Om denne märklige fysiker, matematiker, astronom, litteratör och översättare kunde berättas mycket men här skall bara framhållas att han var lika bekant för sina läroböcker som för sina elaka epigram, att han korresponderade med Hedvig Charlotta Nordenflycht och andra svenskar och naturligtvis med Kungl. Vetenskapsakademien där han var ledamot, och att han från 1750 till 1792 översatte KVA:s Handlingar till tyska. Han försökte ständigt komma i kapp originalen och när han slutade var han bara två år efter. Översättningarna spelade en stor roll i det vetenskapliga livet denna tid och om inte för annat så för deras skulle borde Kaestner blivit den tredje göttingske nordstjärneriddaren efter Haller och Michaelis.

Kaestner var extremt inriktad på sina vetenskapers nytthet. Gedigna teoretiska kunskaper skulle man ha men tillämpbarheten på mängder av samhällsområden av de matematiska, fysiska och astronomiska landvinningarna var det viktiga för honom. Att Ljungberg nu tydligen sköt medicinen i bakgrunden och också började ägna sig åt astronomi och snegla åt praktiska saker berodde väl på Kaestner men det spelade nog även en roll att en berömd person just gift in sig i släkten: Augustin Ehrensvärds vän, sedermera överdirektören, mekanikern och kanalbyggaren Daniel af Thunberg.

I Göttingische Anzeigen kunde Ljungberg läsa om vad de många lärarna erbjöd för sommarterminen 1766. Hovrådet Kaestner läste över ren matematik, algebra och högre mekanik. Den 14 oktober vidtog vinterföreläsningarna och Kaestner föreläste nu över tillämpad matematik och astronomi. Han blev snart Ljungbergs huvudlärare och även om den praktiska astronomin mer och mer tog dennes tid bör han som andra ha haft mest fackligt utbyte av lärarens matematikundervisning. Här var denne mer intresserad än eljest och lockande klar och noggrann. Som astronom gjorde han sig inte lika gällande och det av flera skäl. Astronomin ansågs inte lika nyttig som t.ex. matematiken. Värde hade dess gradmätningar för lantmätare och kartografer och styrmanskonsten kunde använda astronomernas beräkningar. Men sedan var det slut med nyttan, ansåg många. Stjärnkunnigheten var dock viktig för dem som lade astroteologiska synpunkter på den och det betraktelsesättet var naturligt för Kaestner även om han inte visade det i sin undervisning — i det religiöst tämligen indifferent Göttingen var det inte opportunt att tala högt om sådant. Därtill kom att strapatser ofta var förenade med gradmätningarna och att Göttingens observatorium inte var mycket att ha om än instrumentariet var gott. Johan Henrik Lidén vistades ofta på observatoriet under Ljungbergs ciceronskap och antecknade och skrev hem om bl.a. instrumenten.³

Lichtenberg

Ljungberg säger i det curriculum vitae som han lämnade in till sin magisterpromovering 1770 att han använt sig av Kaestners undervisning över hela linjen.⁴ Astronomin tog den mesta tiden och han hoppades tydligen på en framtid som stjärnkunnig liksom också Georg Christoph Lichtenberg, ävenledes Kaestners elev och efter en kort tid i Göttingen hans gode vän. Mot slutet av 1760-talet hade svensken fått hand om en stor del av det observerande som förekom och i praktiken blivit Kaestners assistent, går "HofRådet Kaestner till handa på Observatorium med observationers anställande", som Lidén antecknade.⁵

Det (sannolikt) första synliga resultatet av Ljungbergs arbete med astronomin är en artikel 1768 i Göttingische Gelehrte Beyträge zum Nutzen und Vergnügen.⁶ Hans vän Lichtenberg uppträdde i öppningsnumret i april med "Ueber die Wochenblätter überhaupt, als eine Einleitung zu dem Göttingischen" och en kort tid därefter, i maj, kom Ljungberg med "Vornehmste Begebenheiten der totalen Mondfinsterniss, welche den 30. Jun. 1768 des Morgens früh einfällt. Nach Mayers und de la Caille Tafeln für den Göttingischen Mittagskreis berechnet von J.M. Ljungberg".⁷ I augusti fortsatte Lichtenberg med en beskrivning av ett ljusfenomen han iakttagit över Jakobikyrkans torn under ett nattligt åskväder, och i december kom Ljungberg med "Vornehmste Begebenheiten der totalen Mondfin-

³ Johan Henrik Lidén, DagBok, 2. Delen. Tyskland och Holland, UUB, X 397, s. 205. Hans och Samuel Heurlins Journal (handskrift i LUB) torde ha intresse för Göttingen självt än i dag.

⁴ Ljungbergs Curriculum vitae — se not 2.

⁵ Lidéns dagbok, s. 184.

⁶ Tidskriften var en bilaga till Göttingische Anzeigen von Gemeinnützigen Sachen som var Göttingens "Intelligenzblatt".

⁷ 7tes Stück, Mittewochen den 18ten May, 1768, s. 49 f. Mittagskreis = meridian.

sterniss, welche den 23sten dieses Monats einfällt. Nach de la Caille und Mayers Tafeln für den Göttingischen Mittagskreis berechnet von J.M. Ljungberg”.⁸

Inte så att inte var och en av de båda författarna stod för sitt, men man kan förmoda en öppen ömsesidig insyn i respektive arbeten. Vänskapen mellan de bägge herrarna hade vid det här laget passerat stamboksversarnas stadium. Den lille puckelryggige människoiakttagaren, psykologen, aforistikern och konversatören som ännu under Ljungbergs första år i Göttingen själv studerade och sedan levde som ”Hofmeister” för engelska studenter till dess han 1770 blev extraordinarie professor,⁹ hade i den svenske fackkollegan funnit en vän till nytta och nöje. Han hade alltså ännu ett stycke kvar till sin berömmelse. När den kom gällde den först dels de egenskaper som hans vänner och bekanta uppskattade, d.v.s. intelligensen, kvickheten och konversationsförmågan, dels orsakades den av hans insatser som lärare i huvudsakligen experimental fysik och av hans skrifter i upplysnings tjänst. Den berömmelse han kom att åtnjuta efter sin död berodde ju inte på dessa saker utan på innehållet i hans anteckningsböcker, ”aforismerna”. Med dessa har han spelat och spelar en roll för somliga. Han blev viktig för Schopenhauer, Kierkegaard och Nietzsche och för Vilhelm Ekelund, Tristan Lindström och andra hos oss. ”Tysklands förste europé” kallade Ekelund honom.

År 1771, då hade Ljungberg lämnat staden, funderar Lichtenberg över sina vänner. Han skriver i dagboken, på engelska brittiskt orienterad som han var, först om två andra herrar och sedan om Ljungberg:

Ljungberg is more cunning than the two, and what is not a very good quality, employs more than one half to hide the whole or at least the other half. And to be sure had not I made it the chief employment of my life to observe peoples faces, sometimes I should have been at a loss what to think of him. But I had him at last, for by God I would rather converse with masked thieves than with a man whose character I do not know, face backside and all, I do not mean his sunday character, no his undress, or what he puts on, when he is in bed his face turned to the wall in a privy council with himself, there is the man and his character. When I know him there, then I say I have him, and may say so, I hope. - - - Ljungberg, a Suede, in parts superior to all the friends I ever had, in him a great Judgement is attended with a considerable share of solid wit, and he is truly a genius. If his circumstances will be proportional to his merit, he will most certainly shine in the learned world. His conversation gave me infinite pleasure and we are so nearly connected now and the ties which bind us are so strong that they will never be dissolved again. He is also violent in his passions, has a great deal of nice ambition, which he conceals, is extremely suspicious, seems always to believe but seldom believes, seems to approve but seldom approves.

What ever you tell him he refers to his privy council, where he adds to or takes off from what he has heard, according to the notion 'he has formed himself of the person. But yet there are instants where he forgets himself, which in a person of his age (not being much above 21 or 22 when we were together) must not be wondered at. But if he

⁸ 37tes Stück, Sonnabend den 17ten December, 1768, s. 462 f.

⁹ Litteratur om Lichtenberg (1742—99) t.ex. Otto Deneke, *Lichtenbergs Leben I* (a.s.u.), München 1944 (UUB) och Paul Requadt, *Lichtenberg*, Stuttgart 1964. Bland modernare utgåvor av Lichtenbergs skrifter, aforismer, brev m.m. kan nämnas Kurt Batts *Lichtenberg. Aphorismen, Essays, Briefe*, Sammlung Dieterich Band 260, Leipzig 1985, vari källor, tidigare editioner och litteratur förtecknas. Svenska översättningar: Georg Christoph Lichtenberg, *Aforismer. I urval och översättning av B. Holmqvist*, Sthlm 1949; *Citatboken. Sjutton tusen citat från trettio språkområden och fem årtusenden* (övers. Olle Bergquist), Sthlm 1967 och 1989; Georg Christoph Lichtenberg, *Kladdböcker*. Urval, översättning och efterskrift av Peter Handberg, Malmö 1991.

goes on in this manner, as for cunningness, not the privy council of Sueden will find him out. He has an extraordinary turn for mathematics in general, and also a pair of mathematical hands and eyes, which most of our algebraical Jugglers are in want of. In Philosophy he is a declared sceptick, and not only doubts whether he is actually doubting, but doubts also whether he might not actually be doubting, and not doubting in the same time.¹⁰

Lichtenberg utsätter sig på ett annat ställe i fantasien för vännens besvärliga skepsis:

Herr Ljungberg würde mich so schildern: Er hat kein böses Hertz, er ist im äusersten Grad flüchtig und seine Maximen, die er zuweilen äusert, sind nur für eine Stunde gemünzt, in der nächsten verschlägt er sie wieder. Er hat zuweilen gute Gedancken, und er kan so ziemlich vergnügt seyn, und hat es in seiner Gewalt es zu seyn. Ob er wohl würcklich seine Freunde liebte? Quaeritur.¹¹

Något quaeritur (ungefär "tveksamt") för de vänskapliga känslorna erfor Ljungberg nog inte. Givetvis betydde han mycket för sin kollega och vän som till följd av sitt intellekt, sin puckelrygg och sin melankoli ofta höll sig undan all offentlighet dagar i sträck på sin kammare. Lichtenberg skriver om vännen vid ett tillfälle: "Sein Nahme ist eine schwedische Uebersetzung des meinigen." Det var inte bara en lustighet.

Man kan ganska lätt rekonstruera en del av de båda herrarnas samtalsämnen eftersom Lichtenbergs anteckningsböcker, "Sudelbücher", kladdböcker, som han kallade dem, till stor del ingalunda innehåller aforismer som tryckets titel anger, utan anteckningar om noterbarheter, varibland sådana som går tillbaka på de bägges samvaro. Och även om Ljungberg inte kom att befrukta sitt hemland med några idéer av göttingisk härkomst — han blev sedermera dansk undersåte, eventuellt till skada för vår industriella utveckling — så skall här något redogöras för dessa samtalsämnen då de inte bara var dessa två vänners utan var sådant som debatterades i de göttingska tidningarna, var föremål för skrifter av stadens professorer och väl knappast kunde undgå de vaknare av de svenska studenterna och andra som höll sig underrättade om vad som skedde vid universitetet.

Självtänkande

Det tvivel på allt och alla, behovet att lägga fram allt inför sitt "privy council" som alltså karaktäriserar Ljungberg, kan ju ha varit privat bagage från Kristianstad eller Lund. Det kan ha sin rot i pietismen eller herrnhutismen vilka bägge riktningar krävde självanalys med total ärlighet och apriorisk misstro mot det egna jagets kännande och agerande — den analytiska psykologien föds bl.a. här och Lichtenberg hade själv sådan bakgrund. Eljest var denna självständighet också typisk för Göttingen, "Selbstdenken" kallade Lichtenberg detta beteende. Att det blev vanligt där var ju naturligt; universitetet hade således högavlönade professo-

¹⁰ Dagboken 18/7 1771, citerad efter *Aus Lichtenbergs Nachlass, Aufsätze, Gedichte, Tagebuchsblätter, Briefe*. Zur hundertten Wiederkehr seines Todestages hrsg. v. A. Leitzmann, Weimar 1899, s. 141 f. (KB).

¹¹ *Georg Christoph Lichtenbergs Aphorismen* hrsg. v. A. Leitzmann, Erstes Heft, Berlin 1902, B 253 (s. 119 f.). Citat ur denna utgåva betecknas nedan med de bokstäver och siffror L:s anteckningsböcker bär i tryck.

rer som var ålagda att förse sin akademi med egna skrifter med eget innehåll på det att man icke måtte bli tvungen att i undervisningen nyttja andras, skrifter som löpte lika liten risk som det man sade i sina föreläsningar att bli censurerade eller åtalade och som därför kunde innehålla mycket självtänkt. Kaestner ville att hans elever på egen hand skulle arbeta sig igenom sådant som läraren i en vink kunnat förklara. Att förklara kunde vara detsamma som att beröva eleven en fin möjlighet till självtänkande eller som Kaestner skulle uttryckt det, förståndsövning. Lichtenberg kom att representera självtänkandet konsekventare än någon annan i staden: hela hans anteckningsverksamhet, aforistiken, är redan som genre en manifestation därav. Nästan allt han publicerade på olika håll gick efter samma linje och hans elever fick nog av och till höra att de skulle tänka själva, våga göra det: "cogitare aude!" Självtänkandet blir under 1760-talet det enda ansvariga, det enda sättet att ta sig ur "die selbstverschuldete Unmündigkeit". Vid den här tiden, Ljungbergs tid, är det inte tal om något system s.a.s. och knappast senare heller; de maximer Lichtenberg enligt vännens fiktiva ord lätt myntar och fort låter gå är väl till en del jargong och briljering. Det tycks vara Ljungberg som med sitt "privy council" står för principen. När de båda är jämbördiga, tänker och handlar likartat, talar Lichtenberg om det: "Ljungberg ist ein einziger Dencker. Er hält die Fackel der Wahrheit an die Perrücken der Geistlichen, so wie ich. Sobald es brennt, löscht er, schmiert Pomade darein und pudert darauf, wie ich. — O, es ist mir gantz seltsam ..." ¹² Man hör skribenten själv, en fördjupad Kaestner och den beundrade Ljungberg i ett manifest i den andra "kladdboken", börjad 1768 och slutad 1771: "höre, du bist ein Mensch, so gut als Newton, oder der Amtmann oder der Superintendent, deine Empfindungen, treulich und so gut als du kannst in Worte gebracht, gelten auch im Rath der Menschen über Irrthum und Wahrheit. Habe Muth zu dencken, nehme Besitz von deiner Stelle!" ¹³ I samma andedrag hejdar sig antecknaren, skepsisen kommer, misstron på Ljungbergs manér mot andras och eget, och tanken måste provas:

Aber ehe ich weiter schreibe, so muss ich eine Frage an mich selbst thun. Wo habe ich diese Gedancken her, die ich hier schreibe? Ich bin ein freyer Mensch, meine Landsleute sind ehrliche Leute, ich spreche wie ich es dencke, bin ich gegen mich selbst auffrichtig und sage mir nicht selbst Dinge nach (: denn das heisse ich so wenn man noch nicht aufgeklärte Empfindung durch den Verstand rectificirt und also ans Licht giebt:), so kan ich mich überall sehen lassen, ein falsches Urtheil wird mir alsdann zum Gebrechen, und nicht zum Vergehen angerechnet. Ist es Wahrheit bey dir was du redest oder ist [es] villeicht der Ton des Lustrums worinn du schreibst? ¹⁴

Beteendet får inte vara betingat därför att friheten att tänka snärjs i samma mån, och där får Ljungberg sitt. Han är "cunning", "and what is not a very good quality, employs more than one half to hide the whole or at least the other half". "Ich muss in mir selbst eine Freyheit zu dencken einführen", skriver Lichtenberg, "da muss ich Herr seyn oder ich bin gar keiner, ich muss sehen und hören, vergleichen, aber nur ein Richter muss in mir seyn, niemals zwey: the whole man must

¹² Lichtenberg till G.H. Hollenberg troligen mot slutet av november 1779, *Lichtenbergs Briefe* hrsg. v. A. Leitzmann und C. Schüddekopf, 1, Leipzig 1901 (KB), s. 336 f.

¹³ B 316.

¹⁴ B 316.

move together.”¹⁵ Man fick alltså t.ex. inte visa upp en sida mot den ofta besvärli-
ge Kaestner och spara det absoluta till umgänget med Lichtenberg, inte göra av-
kall på principen av opportuna skäl. Man skall tända på även Kaestners peruk och
bara man skyndar sig att släcka innan elden tagit sig så att den inte kan kontrolle-
ras och pudrar efter sig, så har man uppfyllt alla anständighetskrav, både självtän-
karens, upplysningsmannens och konvensansens. Lichtenberg var litet sårad i sin
idealism men att Ljungbergs tummade variant var praktisk kunde han avläsa på
förhållandet till den gemensamme läraren. Lichtenberg hade alltid besvär med
Kaestner och tvangs själv att hyckla för att få vara i fred medan Ljungberg tycks
ha klarat honom genom klokt beteende. Alltnog, de unga männen var enligt Kae-
stner själv de bästa elever han någonsin haft.¹⁶ Ljungberg levde vidare efter sin
linje, konsekvent efter vad det verkar, gick långt som Lichtenberg spådde, men
inte i Sverige vilket han också spått; det behövdes kanske veritabla talangjägare
som Schimmelman och Bernstorff i Danmark för att komma underfund med ho-
nom. Lichtenberg gick sin väg, likaså konsekvent, och kom så långt man kunde
på den. Med sig hade han Ljungbergs privy council-princip: “Lass dich nicht an-
stecken, gib keines andern Meinung, ehe du sie dir anpassend gefunden, für deine
aus; meyne lieber selbst.”¹⁷ Senare blev det en truism: “Dass ich etwas, ehe ich es
glaube, erst durch meine Vernunft laufen lasse ist mir nicht ein Haar wunderba-
rer, als dass ich erst etwas im Vorhof meiner Kehle kaue, ehe ich es hinunter
schlucke. Es ist sonderbar so etwas zu sagen und für unsere Zeiten zu hell, aber
ich fürchte es ist für 200 Jahre, von hier ab gerechnet, zu dunckel.”¹⁸ Självtänkan-
de till varje pris: “der Philosoph, der weiss was der Mensch ist, wird blos die
Achsel zucken, aber noch nicht spotten, wenn der gelehrte Swedenborg schreibt
der jüngste Tag sey am 9ten Jenner 1757 würcklich gewesen, also vorbe-
y, da er es sagt.”¹⁹

Om tvivlet kan väl sägas att det kan föregå självtänkandet, d.v.s. vara dettas
början, att det kan vara synonymt med detta och att det kan bli en attityd till följd
av självtänkande. För Ljungbergs del kan det ha rört sig om det första och ha va-
rit eget gods.²⁰ För Lichtenberg är det fråga om rester av de oerhörda självkrav pi-
etismen-herrnhutismen ställde på den enskilde. Peter Forsskål som disputerade
1756 i Göttingen med en avhandling vari han kritiserade Wolffs principer för ve-
tandet, motsägelselagen och den tillräckliga grunden, hyllade ofta självtänkandet
och han hade en liknande bakgrund. Lichtenbergs misstro mot allt och alla resul-
terade snart i en försiktigt kommenterad åskådningsundervisning, en presentation
av möjligheter till elevernas eget bedömande.

¹⁵ B 316.

¹⁶ Kaestner, “Elogium G. Chr. Lichtenberg”, *Commentationes Societatis reg. Scientiarum Gottingensis*, Vol. XIV, 1800, s. 3.

¹⁷ D 119.

¹⁸ F 762.

¹⁹ B 316.

²⁰ I LUB (Filosofi Ljungberg) finns en skrift i logik av D. Crusius (1757) som Ljungberg ägt och skrivit myck-
et i. Crusius var ett begrepp även för Lichtenberg men boken tycks inte ge något material i detta sammanhang.
Ljungbergs granskings- och rannsakningskrav kan mycket väl gå tillbaka på pietistisk, herrnhutisk eller swe-
denborgsk självundersökningsdrill. Ett tecken på det är möjligen ett ex. av *Anmärkingar vid Daniels Prophe-
tior och Johannis Uppenbarelse. I Tvänne Delar*. Af Herr Isaac Newton, Göteborg 1760 (i min ägo). Boken
hör till dessa lägers litteratur, var översatt av den swedenborgske lektorn Gabriel Beyer, har J.M. Ljungbergs
broders, Lars Daniel Ljungbergs namnteckning men har säkerligen tillhört J.M. Ljungberg.

Själv mord

De bäge vännerna talar ofta om själv mord. Lichtenberg har tidigt funderat härö-ver. Han har tänkt sådana tankar redan som skolelev, tankar som gått stick i stäv med vad vanligt folk tänkt. Han antecknar att han i augusti 1769 åter nalkats äm-net och att han senare alltid försvarat dådet som kan bli logiskt. "Allein HERR Ljungberg weiss es", skriver han,

dass es eine von meinen Lieblings Vorstellungen ist mir den Tod so zu gedennen, und dass mich dieser Gedancke zuweilen so einnehmen kan, dass ich mehr zu fühlen als zu dencken scheine und halbe Stunden mir wie Minuten vorübergehen. Es ist dieses keine dickblütige Selbst Creutzigung, welcher ich wider meinen Willen nachhienge, sondern eine geistige Wollust für mich, die ich wider meinen Willen sparsam geniese, weil ich zuweilen fürchte, jene melancholische Nachteulenmässige Betrachtungs liebe möchte daraus entstehen.²¹

Samma år gör han en excerpt ur Rousseaus behandling av saken i *La nouvelle Héloïse* och antecknar ett och annat om en märklig bok om själv mord från 1736 av svensken Johan Robeck. Denne, som väl av Lichtenberg uppfattades som den själv tänkare han tydligen var, var född 1672 i Kalmar och avslutade sitt otåligt sökande liv 1735 i Bremen genom att köpa en båt, klä sig snyggt och fara ut på Weser och dränka sig. Det Lichtenberg antecknar om Robeck och hans bok har han hittat i Holbergs *Vermischte Briefe* eller i *Candide* eller hört av Ljungberg och följden blir ett ståtligt själv mördarens sista tal.²²

Man kan tänka sig de bäge vännerna frammanande rader av kloka själv mord utförda av själv tänkare. Ljungberg diskuterade tydligen gärna i ämnet men var kanske inte lika fascinerad av själva dådet för egen del. I ett av sina många frag-ment, skrivet före påsken 1770, som kan läsas som tankar om ett uppbrott från ett timligt till ett annat men inte gärna kan ha tillkommit utan dessa själv mordstankar och f.ö. får en att tänka på Robeck och hans hädanfärd, testamenterar Lichtenberg sitt värdefullaste till vännen. "Du mein lieber L[jungberg], würdest mich sehr verbinden wenn du meine Stube nehmen woltest", skriver han. Rummet har varit hans viktigaste observationsplats mot det yttre och mot det inre, han har formats här och hade formats till en annan om det varit annorstädes beläget. Det får inte bli vanhelgat.²³

Om alla på själv mord betänkta skreve sina avskedstal på det sanna språket, sa-kernas eget, istället för det vanliga otillräckliga och missvisande som säger t.ex. "trött" när det är fråga om ett kaos av emotioner, då skulle måhända effekten bli förödande. Risker är dock inte stor då detta språk inte är utarbetat:

Es wäre nicht gut, wenn die Selbstmörder offft mit der eigentlichen Sprache ihre Gründe erzählen könten, so aber reducirt sie sich jeder Hörer auf seine eigene Sprache und entkräftet sie nicht sowohl dadurch, als macht gantz andere Dinge daraus. Einen Men-schen recht zu verstehen müste man zuweilen der nemliche Mensch seyn, den man ver-stehen will. Wer versteht, was Gedancken System ist, wird mir Beyfall geben. Oeffters

²¹ A 117.

²² Notiserna inte tryckta. Robecks bok kom ut i Rinteln 1736 — den långa titeln avtryckt i *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män*. Själv mördartalet i B 205.

²³ B 249. Om likheten med Robecks fall jmf. *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män*, 12, Uppsala 1846, s. 120. "L." kan inte gärna vara någon annan än Ljungberg.

allein zu seyn, und über sich selbst zu dencken, und seine Welt aus sich zu machen kan uns groses Vergnügen gewähren, aber wir arbeiten auf diese Art unvermerckt an einer Philosophie, nach welcher der Selbst Mord billig und erlaubt ist, es ist daher gut sich durch ein Mädden oder einen Freund wieder an die Welt anzuhacken, um nicht gantz abzufallen.²⁴

En sådan vän hade han i Ljungberg och när denne 1770 lämnade staden kom självmordstankarna fram igen. Då var det möjligen allvar, dock inte nödvändigtvis; tankarna kunde tänkas av självtänkarskäl och de kunde besvärjas fram för melankolisk njutning. Goethe la sig ju snart i debatten med sin Werther och även om denne närmade sig "die eigentliche Sprache" var Lichtenberg inte nöjd. Han stämplade uttrycket "furor Wertherinus" vari väl ingick att Werthers självmord var för lösligt betingat. Så skulle det inte gå till.

Fullt av folk deltog i diskussionen. Fredrik den store talade varmt för rätten att ta sig själv av daga, Göttingenprofessorn Büsching förfasade sig. En av universitetets teologer, Less, skrev en avhandling mot otyget. Man ställde en prisfråga i ämnet. Den som vann priset utgick från både Robeck och Werther, räknade upp en mängd skäl för och emot men visade inte sin egen uppfattning lika tydligt som Kaestner som skrev ett epigram om det löjliga i hela saken. Lichtenberg antecknade än mer och här hemma tyckte Thorild ungefär som han, opponerade i ett avhandlingssammanhang mot de negativa och skrev senare i England en skrift i ämnet, *On the dignity of a free death*. Johan Henrik Lidén i Norrköping kunde medge att självmordet vore i sin ordning om man var "Engelsman, kär eller galen" men inte annars.

Lichtenbergs psykologiska undersökningar av sig själv och andra var beaktansvärda och i en del stycken före sin tid och typiska för en person som i pietismens och herrnhutismens hägn vants att rannsaka sig själv angående varje själslig rörelse. Vid den här tiden funderar han bl.a. över sömnen, över drömmar och över tillståndet just före insomnandet vilket är mycket tidstypiskt bland mer eller mindre sekulariserade, f.d. inividualreligiösa personer. Han läser Lavaters iakttagelser beskrivna i *Aussichten in die Ewigkeit* och densammes *Geheimes Tagebuch von einem Beobachter seiner selbst* och han och Ljungberg diskuterar.

Fysiognomik

Att näsa, panna och haka, linjer och drag i främst ansiktet, tilldelade detta ansiktets ägare vissa egenskaper på gott och ont var gamla tankar. Allt sedan antiken hade man läst ansikten. På 1700-talet grubblade man än mer över hur det själiska visade sig i det kroppsliga och ville ej längre bara godta att örnnäsor och rött hår betydde det eller det. Bakom stod väl i någon mån Leibniz. Enligt dennes monadologi (substanslära) var själen centralmonaden och kroppens monader modifieringar av denna. Läran om världssammanhangets ofelbarhet övertygade om att det enligt lagen om den förutbestämda harmonien råde sträng motsvarighet också mellan kropp och själ. Så hyfsades anima forma corporis-ekvationen. Swedenborgs korrespondenslära hyfsade den ännu mer och denne svensk var en av fy-

²⁴ B 258.

siognomisten Johann Caspar Lavaters idoler. "Du hast ein Galgengesicht und das ist genug", ropar Osmin till Pedrillo i Mozarts "Die Entführung aus dem Serail". Man ägde snart inte längre sitt ansikte. Man tittade på silhuettklipp och konturteckningar och övade sig att bestämma karaktärer, varvid som bekant en stor och hög panna ansågs — och anses — tyda på stort förstånd, fasta läppar på fast karaktär o.s.v.²⁵ De två vännerna är mycket intresserade. Ljungberg har viktigt nytt att komma med:

Ein junger Schwede von ungewöhnlichem Geist, mein vertrauter Freund, bestärkte mich in meinem Vorsatz sowohl durch seine eigene Beobachtungen, als durch die Versicherung, dass sein Landsmann, Graf Tessin, es in der Physiognomik ehemals zum Erstaunen weit gebracht haben sollte.

Att Tessin dessutom förstått att nyttiggöra sina färdigheter var ytterligare en fördel för de bägge, pragmatiskt inställda visavi all kunskap som de var. Lichtenberg antecknar på flera ställen vad Ljungberg berättat. När senare, 1775 till 1778, Lavaters *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* kom ut insåg Lichtenberg och väl även Ljungberg att de tagit grundligt fel, det bevisade varje sida i Lavaters svajiga arbete. Lichtenbergs offentliga drift med Lavater blev det verksammaste motståndet mot schweizarens svammel men död på dennes "vetenskap" tog han inte. Debatten ekade upp till Stockholm och Uppsala och snart diskuterade t.ex. Kellgren, Leopold och Thorild saken i tidningarna och i versar.

Astronomi

Ljungbergs vistelse vid akademien blev lång och nog längre än han avsett. Mycket pengar hade han inte och man får anta att Kaestner fick ersätta honom något för hans arbete på observatoriet. När han 1769 började fundera på att översätta Torbern Bergmans *Physisk Beskrifning öfver Jordklotet* (1766) till tyska låg naturligtvis hoppet om en liten förtjänst bakom. Men Bergmans bok kan också ha behövts i Göttingen av en särskild orsak. Bergman hade 1758 i Uppsala stiftat ett kosmografiskt sällskap och hans arbete var den andra och först utkomna delen av sällskapetets allsidiga världsbeskrivning, var överlägset tidigare liknande och det första som ungefärligen omfattade vad man nu kallar fysisk geografi, blev snabbt berömt och översattes till flera språk. Man gjorde vissa ansträngningar inom kosmografien i Göttingen men de ledde inte till mycket och man kände behov av en översättning av Bergmans bok. Kaestner lovade att skriva ett förord, tryckningen skulle ske i Halle och Lidén skrev hem till Gjörwell i februari 1769 för att få denne att tala med Bergman: "Bed Prof. Bergman hitskicka någre supplementer, som wid ett sådant arbete aldrig kunna fela, för att göra denna uplagen så mycket be- gaerligare. Hr Liungberg aer en fattig gosse, hvadan jag gaerna önskade honom någon winst af sitt arbete. Men om något skall hitsaendas, måste daermed skyn- das, ty tryckningen laerer börgas efter Påsk."²⁶ Ljungberg själv skrev i ärendet till

²⁵ Om tidens intresse för fysiognomiken, se t.ex. Holger Frykenstedt, *Studier i Carl August Ehrensvärds författarskap*, Uppsala 1965, s. 57 ff., och Wilhelm Grenzmanns inledning till sin Lichtenbergutgåva *G.Chr. Lichtenberg. Gesammelte Werke*, II, Baden-Baden u.å. [1950-talet], s. 1185 f. Lichtenbergs hänvisning nedan till Ljungberg och Tessin citerad efter volym I i denna edition, s. 52.

²⁶ Lidén till Gjörwell 24/2 1769, KB Ep.G. 7:3. Däri också om Kaestners förord och om tryckningen.

Bergman ungefär samtidigt, frågade efter eventuella tillägg, berättade att Kaestner ville skriva företal, ville ha Bergmans hjälp i en sak han besvärat professor Melanderhjelm med, framförde Kaestners hälsning samt erbjöd sin hjälp om Bergman ville ha något utträttat i Göttingen.²⁷

Ljungberg fick tyvärr inte sin översättning tryckt, väl därför att en annan pågick på annat håll och blev först färdig. Vad han besvärat Melanderhjelm i Uppsala med var en stipendieansökan. Han behövde pengar och förbereda sin hemkomst genom att göra sig känd i Uppsala där det var bättre beställt med astronomen än i Lund. Enligt Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män fick han hjälp i form av ett av Kaestner och "flere Göttingska Professorer" undertecknat rekommendationsbrev med de amplaste lovord och en uppskattande redogörelse för vad han dittills uträttat under sin assistenttjänstgöring vid observatoriet, varvid särskilt framhävdes hans förarbete inför Venuspassagen som resulterat i förbättrade tabeller.²⁸ "Och emedan han verkligen äger dessa fördelar och meriter", citerar lexikonet ur det icke bevarade brevet, "kan han, så vida dess medellöshet afhjelpes med det ifrågavarande understödet, som ej kan meddelas någon värdigare, med sina kunskapsljus genast öka glansen af utmärkta Svenska mäns ära." Till slut sägs att Kaestner dessutom skrivit ett över hövan lovordande privat brev till Melanderhjelm vari han skall ha sagt att han aldrig haft en sådan elev och att Sverige gjorde sig självt en tjänst om Ljungberg finge något understöd. Något sådant fick han inte och det var första gången han rönt motgång hemifrån.

Venuspassagen 1769 krävde förarbeten och de beräkningar Ljungberg gjorde i augusti 1768, som Kaestner var mycket nöjd med, medförde att man kunde korrigera både apparater och tabeller vilket var värdefullt inför det kommande evenemanget. Beräkningarna visar ett mödosamt arbete med brädor och lock som följd av att muralkvadrantens grundplatta hade sänkt sig. Göttingische Anzeigen refererade utförligt den 8 oktober 1768 ett föredrag Kaestner hållit i Vetenskapssocieteten om sin assistents undersökningar. Ljungbergs egen uppsats om arbetet, "Beobachtung der Zusammenkunft der Venus mit der Sonne im Augustmonate 1768", trycktes 1771 i det göttingska vetenskapssällskapets *Deutsche Schriften*.²⁹ Ett utdrag av sina beräkningar hade Ljungberg tidigare sänt till Wargentin i Stockholm som var KVA:s såväl astronom som sekreterare och således en viktig person för en fackman som ville hem.³⁰ Till densamme hade då också Kaestner sänt ett synnerligen anbefallande brev som dock var skrivet med dennes sedvanliga elakartade handstil varför Wargentin möjligen inte ansåg sig ha tid att lista ut innehållet. Vad Kaestner ville ha sagt var att Ljungberg var häpnadsväckande skicklig såväl inom matematiken som både den teoretiska och den praktiska astronomen, att han bleve utmärkt som lärare och att det vore värdefullt om man på något sätt kunde uppmuntra honom ekonomiskt från Stockholm.³¹ Också dessa försök blev resultatlösa och inte heller hjälpte det uppskattande omnämnande

²⁷ Ljungberg till Bergman 13/2 1769, UUB G 21 d.

²⁸ Del 8, Sthlm 1876. De i artikeln anförda bägge rekommendationsbreven ej bevarade.

²⁹ I. Band, Göttingen 1771, s. 33 f. (KB). Göttingische Anzeigen har 1771, 151. Stück, 19/12, s. 1289, en presentation av uppsatsen.

³⁰ Handskrivet utdrag i KVA. Wargentin svarade 21/3 1769 enligt hans förteckning över avgångna brev till utrikes orter, tryckt i N. V. E. Nordenmark, *Pehr Wilhelm Wargentin*, Uppsala 1939, s. 399 f. Ljungbergs beledsagande brev ej bevarat, ej heller Wargentins svar.

³¹ Kaestner till Wargentin (på latin) 2/10 1768, KVA.

Ljungberg litet senare fick av Daniel Bernoulli. Denne reste 1768 runt till de europeiska observatorierna, träffade i Göttingen Kaestner och hans elev, besåg instrumenten och beskrev besöket i sina *Lettres astronomiques où l'on donne une idée de l'état actuel de l'astronomie pratique dans plusieurs villes de l'Europe* (Berlin 1771). Avsnittet om Göttingen översattes 1773 i *Tidningar utgifne i Upsala* och man kunde där läsa att Bernoulli skyndat att träffa Kaestner som bestås en ståtlig presentation. En sådan kunde naturligtvis inte Ljungberg räkna med men Bernoulli kom in på honom i samband med sin redogörelse för den astronomiska situationen på platsen och hade gjort honom en ännu större tjänst om han begärt att få namnet bokstaverat för sig. Det gjorde han inte och Ljungberg fick nöja sig med att bli prisad för flit och insikter under namnet Linborg. Uppsalareferenten rättade inte utan skrev att "Herr Linborg, Svensk, nämnes med wälförtjent beröm för sin insigt och flit wid observationerne."³² Vid det laget var Ljungberg emellertid professor sedan flera år och kunde ta misstaget med ro.

Det sista året Ljungberg var i Göttingen, 1769, var händelserikt ur astronomisk synvinkel och han och Lichtenberg var starkt engagerade men hann också med annat. Man finner t.ex. spår av deras fångenhets i det pragmatiska programmet. Lichtenberg antecknar i häfte A:

Den 12. November 1769 brachte Herr Ljungberg den Gedanken auf die Bahn, ob man nicht dereinst würde ein Mittel erfinden, die Bilder in der Camera obscura auf dem Papier stehen bleiben zu machen. Mir fiel dabei ein, dass der bononianische Stein schon das Licht einsaugt und einige Zeit erhält. Hat man wohl Versuche angestellt, ob der bononianische Stein, wenn er in den blauen Strahl des Prisma gebracht wird pp., diese Farbe annimmt? Wäre dies, so könnte man vielleicht Gemälde auf einige Zeit vorstellen.³³

Lichtenberg återkom senare flera gånger till denna fotografiets förtanke. Fragmentariskt skymtar också ett annat engagemang, ett ovetenskapligt och kanske förvånande, i något som kan vara en avskrift av ett brev Lichtenberg verkligen sänt sin vän eller en litterär övning på ett tema de båda gärna spunnit på:

Schreiben an Herrn Ljungberg von Herrn S. im Rausch geschrieben.

Mein lieber Freund, mehr habe ich wohl noch nie an einen Freund geschrieben als ich jetzo an dich schreibe. Und was denn? Die Beschreibung einer der schönsten Creaturen, die für uns villeicht gelebt hat. Bedencke der schönsten! das ist viel gesagt, aber ich kenne dich, und das macht mich so zuverlässig. Stelle dir ein Mädgen vor, nicht sehr reich, aber doch für ihren Stand wohlhabend, guthertzig und die jedermans Vergnügen wünscht und villeicht (: ich getraue kaum diese Zeile zu schreiben :) auch gern befördert und es zuverlässig befördern kan. Nicht sehr gross, mehr fleischigt als fett, gewachsen wie, wie - - - wie das schönste Mädgen gewachsen seyn muss, wie ein Bogen, wo aber die convexe Seite Brust, Bauch und Schenckel werden. Zart, Bescheidenheit und alle Tugenden in dem feinen Gesicht, Guthertzigkeit, Geschmack, Schätzerin von Munterkeit und liebenswürdigem Leichtsin. Ihr Busen — O! Ljungberg, Ljungberg, wie viel, wie viel war da. Menschliche Wollust, das höchste Werck des Vollkommenheit suchenden Himmels. Wollust, du kennst dieses Wort in unserer Bedeutung, in unserer gefühlvollen Bedeutung, diese wohnte auf ihr. Verständlich sind diese Zeile für

³² *Tidningar utgifne i Upsala* 1773, 10/5, s. 148 f.

³³ Veterligen icke tryckt anteckning i häfte A (jmf. förekommande kommentar till A 114). Citerat efter Deneke, *Lichtenbergs Leben*, s. 78.

uns, Nonsense vielleicht für alles übrige was lebt. Ihre Sprache! Engel, sprecht so, ich bin fromm, ich bin gottseelig, ich bin Engel. Ihr Kuss, zu hoch sind meine Empfindungen nun gestimmt als dass irdische Worte - - - Nonsense der Entzückung, Nonsense, Nonsense. Gedacht, gefühlt ist besser als gesprochen, Himmel gefühlt ist ausgedrückt Nonsense, Nonsense. Schweigt oder lernt besser Deutsch. Kein Deutsch für diese Empfindungen, kein Deutsch. Gottsched, was bist du, Riedel, Kästner, Wieland, Rosenfarb und Silber, Amen!³⁴

Flickor av enklare sort än denna blev senare Lichtenbergs lott. Han hämtade bokstavliga från gatan dem som avlöste varandra som Pygmalionhustrur i de två samvetsäktenskap (det andra småningom legaliserat) han ingick. Detta blev en av orsakerna till att en viss typ människor inte gjorde visit hos honom och följaktligen till att han saknas i de flesta svenska stamböckerna som eljest har lärarkåren nästan komplett.

Den av alla astronomer världen över med spänning väntade och genom lokala tillrustningar och dyrbara expeditioner till gynnsamt belägna orter förberedda Venuspassagen blev i Göttingen liksom på många andra håll en besvikelse därigenom att observationerna till stor del hindrades av dåligt väder och genom att händelsen inträffade sent på dagen. Kaestner berättade i Göttingische Anzeigen den 19 juni 1769 utförligt om sitt, Ljungbergs och Lichtenbergs nervösa arbete. Kaestner var ledare för företaget, Ljungberg den egentlige observatorn och Lichtenberg hjälpreda. Det var inte mycket man kunde göra under den viktiga händelsen. För ledaren räckte det dock till ett oanständigt epigram och det lilla blev av betydelse för Lichtenberg och i viss mån även för Ljungberg. Georg III, kung av England och kurfurste av Hannover, var i Göttingen ingick, som var mycket intresserad av astronomi och hade eget observatorium i Richmond lät genom föreståndaren för detta, Stephan Demainbray, fråga Kaestner vad som gjorts i Göttingen under passagen. Kaestner rapporterade och nämnde sina medarbetares namn som därmed blev bekanta för kungen.³⁵

Det hände snart mer av astronomiskt intresse: i augusti kom 1769 års berömda komet. Yrkesmännen såg med iver fram mot evenemanget och mindre kunniga med fruktan. Beträffande den eventuella katastrofrisken, risken för farligt ökad dragningskraft och för kollision, kände sig De la Lande i Paris senare tvungen att röja upp i ryktesfloran särskilt som han själv ansågs ha givit upphov till tal om en kommande katastrof av den här sorten.³⁶ Lugnande meddelanden från fackmän hade dock då som senare inte stor effekt på de tusenden som i varje komet såg ett förebud om farliga ting och bara grubblade över vad det var som skulle hända. Fredrik den store skall ha blivit sömnlös inför denna komet och plågats av oro och Goethe uppehöll sig vid den i sitt detta år skrivna stycke *Die Mitschuldigen*.

Kometen iaktogs först av Ljungberg, den 30 augusti, och de följande dagarna fortsatte han tillsammans med Kaestner och Lichtenberg observationerna av kometen som förblev synlig ett par månader. Kaestner, som närmast trätt i bakgrun-

³⁴ B 78. Tillagt av Lichtenberg: "gerasst gegen Ende des Februars 1769 da der Saftt anfieng in die Bäume zu steigen. Viel Nonsense was im Rausch Vernunft zu seyn schien." Friedrich Just Riedel, professor i filosofi i Erfurt, gav 1768 ut *Bibliothek der elenden Scribenten*. Rosenfarb och Silber favoritord i Wielands skrifter.

³⁵ Deneke, a. a., anför brevet s. 77 men nämner ej källan.

³⁶ Se *Tidningar utgifne i Upsala 1774*, 5/3, s. 69 f. Liknande i *Allmänna Bibliotheket 1777*, s. 230.

den, gav ett sammandrag av arbetet i Göttingische Anzeigen den 4 september.³⁷ Ett referat flöt även in i Göttingische Anzeigen von Gemeinnützigen Sachen, Göttingens "Intelligenzblatt".³⁸ Natten mellan den 3 och 4 september var omständigheterna gynnsamma för observationer och Kaestner anmälde åter vad som gjorts i Göttingische Anzeigen den 14 september.³⁹

Kiel

Kaestner var en mäktig man i sin värld och när Samuel Heurlin påstår att det var han som tillsatte matematikprofessorerna inom sin ganska stora verkningskrets innehåller väl detta någon sanning. Enligt ett senare brev till Wargentin ville han knyta Ljungberg till universitetet och vem han helst anlidade i observatoriearbetet har ju framgått.⁴⁰ Han framställde senare i ett vredesfyllt ögonblick i ett brev till en kollega Lichtenberg som en lätting som överlåtitt allt hederligt arbete åt Ljungberg och honom. Han tyckte aldrig om Lichtenberg och föredrog Ljungberg även som människa. Men att ge denne en professur som finge tas från hans eget revir bjöd nog hovrådet emot liksom att överhuvudtaget ha en sådan kapacitet inpå sig. Det var bättre att sätta honom i Kiel som just höll på att rusta upp och behövde skickligt folk. Någon professur i Göttingen, som alla äldre och yngre uppslagsverk tilldelat honom, fick han alltså inte, och Kaestner skyllde i det anförda brevet till Wargentin på astronomiens dåliga ställning i Göttingen. Möjligen har han blivit erbjuden en lärostol med den nu, sedan det blivit en ära att få en anställning i Göttingen, mycket låga begynnelselönen. Från svensk sida tycks han inte ha fått något anbud. Uppsala var överlägset just i fråga om astronomi och det fanns påläggskalvar hemma. Däremot blev han enligt den äldsta biografien⁴¹ lockad såväl från danskt som ryskt håll och kanske döljer sig därbakom något annat än det faktum att Kieluniversitetet denna tid innan det blev danskt ett tag var ryskt genom ett arvskifte i den Holstein-Gottorpska släkten som regerade i Ryssland. Något senare var det nödvändigt att fatta beslut också om Lichtenberg. Han var redan docent i Giessen men även han hade förspråkare i Göttingen. Det var då emellertid inte astronomen eller matematikern Lichtenberg man tänkte på i första hand. Han talade engelska och kände engelska förhållanden, var känd och uppskattad av Georg III efter sitt besök i England våren 1770 och man tänkte sig att man genom att på något sätt knyta honom till akademien skulle få fler engelska studenter och desamma bättre omhändertagna. Med en lön som var ett utnyttjande av att han ville stanna kvar utnämndes han 1770 till extraordinarie professor i filosofi, d.v.s. de matematiska grenarna. Ljungberg följde anbudet att gå till Kiel och var redan ordinarie professor i matematik där när Lichtenberg fick sin utnämning. Göttingische Anzeigen berättade i mars 1770 om förändringar vid universitetet och om Ljungberg meddelade tidningen:

Letzgedachter Herr Prof. Ljungberg, den wir einigemahl wegen astronomischer Observationen erwähnt haben, ist von der Königlichen Societät der Wissenschaften zum

³⁷ 1769, 106. Stück, 4/9, s. 967 f.

³⁸ 1769, 70. Stück, 9/9, s. 557 f.

³⁹ Göttingische Anzeigen 1769, 110. Stück, 14/9, s. 993 f.

⁴⁰ Kaestner till Wargentin 23/12 1779, KVA.

⁴¹ Pehr Adam Wallmark: *Resan till Stockholm, år 1913*. Af Fuselbrenner d.y., 2:a upplagan, Sthlm 1819 (i bilagorna). Detsamma i Allmänna Journalen 1820, nr 39 och 40.

Correspondenten ernennet; auch hat er noch vor seiner Abreise von der hiesigen philosophischen Facultät die Magisterwürde ohne Examen erhalten.⁴²

Det var alltså ganska mycket ära den 22-årige f.d. Lundastudenten höstade in på en gång: han hade blivit magister, d.v.s. doktor, ordinarie professor och korrespondent i Göttingens Vetenskaps societet vilket ansågs hedersamt. Någon avslutningsexamen hade han inte avlagt och inte Lichtenberg heller, det var inte allmänt vedertaget att göra det inom deras fakultet. Den filosofiska låg nederst på rangskalan och den examen man kunde ta, och som Ljungberg och senare även Lichtenberg fick honoris causa, hette "Magister der freien Knüste". Först efter några decennier började man likställa denna den fjärde fakultetens magistergrad med de tre övrigas doktor och också använda det ordet. Vad gäller Vetenskaps societeten hade det efter en nergångsperiod åter blivit hedersamt att vara medlem och ganska många svenska vetenskapsmän valdes in de följande åren medan KVA i Stockholm var litet återhållsammare.⁴³

För Lichtenberg blev Ljungbergs förflyttning till Kiel något av en katastrof. Han skrev i sin anteckningsbok:

Du gehst nach Kiel! Wie gern gieng ich mit dir! Denn, ohne dich, mein Gott was thu ich hier?⁴⁴

Själv mordstankarna kom tillbaka. Den 2 december 1770 skrev han ett brev till vännen och förde in innehållet i det aktuella skrivhäftet. Sådana avskrifter gjorde han bara några enstaka gånger och till synes bara när det var fråga om brev till Ljungberg — den här gången kanske för att senare ha ett autentiskt depressionsdokument att studera. Nu har han inte längre en enda människa som han kan umgås förtroligt med, inte ens en hund som han kan säga du till, skrev han. Så diskuterar han självmord. Guds kelov är krut billigt, och tråden som det förskräckliga livet hänger på kan skäras av med en 25-öreskniv, säger han sorgset nyktert.⁴⁵

Vad Ljungberg svarade på detta och eljest skrev till Lichtenberg från Kiel finns inga andra spår av än det den senare berättade vidare i brev till andra. Att Ljungberg saknade Lichtenberg får man förmoda. Sina positiva synpunkter på att eljest flytta till t.ex. Kiel hade han emellertid sammanfattat i ett par rader av anakreon-tikern Uz som han skrivit i Johan Henrik Lidéns stambok:

Des weisen wahres Glück wird nicht vom Ort entschieden:
Er kann stets Gutes thun, und überall zufrieden
Und immer glücklich seyn: denn seine reinste Lust
Entspringt nicht ausser ihm, sie quillt in seiner Brust.⁴⁶

⁴² Göttingische Anzeigen 1770, 39. Stück, 31/3, s. 329 f.

⁴³ Först under uppgångsperioden invaldes Lidén och Ljungberg 1770, 1775 Melanderhjelm, 1778 Olof af Acrel, Clas Alströmer, Peter Jonas Bergius och Torbern Bergman, 1780 orientalisterna Mattias Norberg, 1784 Johan Carl Wilcke, 1797 Carl Fredrik Fredenheim, 1800 orientalisterna Johan David Åkerblad, 1802 naturalhistorikern Gustaf Paykull, 1804 kemisten Johan Gadolin och Carl Peter Thunberg och 1807 Gustaf Knös. Johan Philip Murray tillhörde akademien sedan 1751 och Johan Andreas blev medlem 1770. KVA kallade 1747 Haller, 1751 Kaestner, 1757 J.G. Roederer, 1758 R.A. Vogel, 1767 Schlözer, 1768 J.A. Murray, 1774 A.G. Richter och 1790 Johann Beckmann.

⁴⁴ B 288. Raderna har överskriften "Der Quadrant an HErrn Ljungberg bey seiner Abreise".

⁴⁵ B 333.

⁴⁶ Memoria Amicorum Johannis Henrici Lidén, UUB Y 81, s. 125.

Det skulle alltså göra detsamma var man var, bara orten tillät en att göra gott, d.v.s. i Ljungbergs fall att vara nyttig. En viss sådan internationalism fanns under 1700-talet och en programartad kosmopolitism kom till uttryck på många håll. Överallt fanns likartat inrättade vetenskapsakademier med ungefär samma verksamhet och intresset för vad som förhades utanför det egna landets gränser var större än tidigare. Den industriella utvecklingen drog visserligen med sig åtgärder som avsåg att skydda de egna landvinningarna vilket i sin tur födde industrispio-naget och svenskarna var åtminstone kända för att vara mycket patriotiska, men i någon utsträckning var framstegsvänligheten, nyttopassionen, internationellt opartisk och gällde människan som sådan. Vetenskapssocieternas medlemslistor och den väldiga internationella lärda brevväxlingen talar sitt tydliga språk. I Göttingen var lärare som Michaelis, Schlözer och Lichtenberg européer som bodde i Göttingen och under Ljungbergs sista år i staden fanns bland de cirka 650 studenterna utom alla de tyskar som geografiskt hörde hemma vid andra högskolor, svenskar, svenskpommare, danskar, engelsmän, holländare, fransmän och ryssar. Ljungberg kunde nog känna sig som en europé.

I princip bosatte han sig alltså lika gärna i Kiel som någon annanstans men han förstod snart att man förespeglat honom möjligheter som inte fanns. I november samma år som han kommit sammanfattade han sina negativa intryck i ett brev till Johan Philip Murray.⁴⁷ Det felades "de nödigaste subsidier at komma vidare eller göra sig bekant", det hade varit oroligt bland studenterna och "stora factioner" i konsistoriet som han visserligen inte haft något att göra med men som hotade att "ruinera universitetet, som här har alla de förnämsta Staatsbetjenterne till sina fiender", det fanns inget bibliotek att tala om, ingen ordentlig bokhandel och de uppryckningsförsök man gjort i form av ansatser till ett "orientaliskt sällskap" och ett "tidningssällskap" var av den arten att han dragit sig ur dem. Det värsta var emellertid observatoriet: "Ett observatorium är väl blifvit bygdt, men som är mycket trångt, och ha vi inga andra instrumenter än ett teleskop. Jag kan således ej som jag önskat, göra mig förtjent af den äran, at vara corr. vid Kongl. Vet. Societeten." "Huru står det till med observatorium", slutar han, "hvem bekymrar sig nu derom? Jag lär ej ha mycket hopp at komma tillbaka sedan Pr. Lichtenberg där blifvit placerad." Lichtenberg hade inte alls blifvit placerad på observatoriet. Förhållandena var desamma som förut och han upphörde efter en tid nära nog helt med astronomin. Men Ljungberg blev aldrig återkallad.

1776 hade den unge Kielprofessorn resignerat eftersom alla förhoppningar slagit slint. Han skrev detta år till Wargentin bl.a. att han tidigt sagt till de styrande att han antingen ville ha ett nytt observatorium och goda engelska instrument eller kunde de låta bli att ge ut några pengar alls. Han har inte haft någon möjlighet "at cultivera praktiska astronomin".⁴⁸

Från 1770 till 1780 innehade Ljungberg sin professur i Kiel. Bergsrådet Nils Dalberg passerade på hösten 1770 staden och fick det intrycket att svensken inte riktigt hörde hemma i miljön. Dalberg antecknade:

I Kiel råkades Astronomiae Professorn Jöns Ljunberg, en svensk, mycket ung, som af Ryska Kejsarinnan blef förledit år hitkallad från Göttingen, där han höll på att blifwa

⁴⁷ Ljungberg till J.Ph.(?) Murray 12/11 1770, Murrayanska dep., KVA, volym 66, och Murrayana V.

⁴⁸ Ljungberg till Wargentin 18/6 1776, KVA. Att W. svarade 27/9 1776 framgår av hans förteckning över brev till utrikes orter tryckt av Nordenmark, a.a., s. 399 f.

Professor extraordinarius. Han är [en] mycket höflig man och aldeles fri för det tyska charlataneriet, hwadan han också på wisst sätt wantrifs här ibland en hop folk som ej förstå att sätta värde på den rätta lärdomen.

Dalberg nämner också att Ljungberg inte kan använda observatoriet till någonting.⁴⁹ En lika beundrande skildring av den unge professorn lämnade senare dansken Andreas Christian Hwiid men annars är materialet ganska magert från denna hans Kieltid.⁵⁰ Ur det som finns kan följande anföras.⁵¹ Han hade framgång med sina föreläsningar, läste över den rena matematiken efter Kaestners Anfangsgründe och undervisade officerare, adelsmän och ofrälse i artilleri, fortifikation och arkitektur — det sista enligt Kaestner utan att ha bedrivit några nämnvärda studier häri i Göttingen. Den tillämpade matematiken och fysiken intresserade honom mest och detta intresse drev honom efter årtiondets mitt ut på resor till Holland och England där enligt hans uppfattning de båda vetenskaperna och särskilt resultaten av deras tillämpning erbjöd mer av betydelse än annorstädes. Dessa resor gjorde att han mot decenniets slut var mer från- än närvarande vid universitetet. Han hade vetenskaplig kontakt med Göttingen, åtminstone med Lichtenberg, t.ex. gällande 1771 års komet⁵² och den av så många efterlängtrade utgåvan av Tobias Mayers efterlämnade handskrifter som Lichtenberg besörjde 1774.⁵³ I den mån Ljungberg inte själv gjorde det höll Lichtenberg Kaestner, Heyne och andra underrättade om sin väns öden och berättade t.ex. att han 1773 blivit prorektor.⁵⁴ Hans kontakt med Vetenskaps societeten har synbarligen inskränkt sig till det tidigare nämnda bidraget till dess Deutsche Schriften, kanske naturligt eftersom han tvingats in på andra fack än sitt ursprungliga. I Göttingische Anzeigen förekommer han denna tid och senare bara ett par gånger.⁵⁵ Vad Lichtenberg kan ha skrivit av personlig natur till sin vän under 70-talet ger han själv en inblick i i ett brev till förläggaren Dieterich:

Jetzt schreibe ich an dem größten Brief, den ich je in meinem Leben geschrieben, ja vielleicht an einem der größten, die man je geschrieben hat. Ich bin schon weit im 5ten

⁴⁹ Bergsrådet Nils Dalbergs resejournal 1770/71 utg. av Nils Gobom, Linköpings biblioteks handlingar N.S., Bd 2:1, Linköping 1934, s. 113 f. Se även Dalberg till Gjörwell 20/12 1770, KB Collectio C.C.G. Bref 6.

⁵⁰ Andreas Christian Hwiid, *Udtag af en Dagbog holden i Aarene 1777—1780 paa en Reise igennem Tyskland, Italien, Frankrige og Holland*, u.o. o.å., s. 11. Ljungberg nämns till skillnad från de andra personerna inte vid namn men det är tydligt att det är denne förf. menar. Att han kallas "Hr. Prof." har väl sin förklaring däri att han när boken trycktes var i dansk tjänst, relativt högt uppsatt och mer eller mindre "hemlig". Hwiid kallar honom "skarpsindig Philosoph" och "meget beskeden" och säger att han "ikke gik af Veien for Spogelser, men grep paa dem for at kiende dem".

⁵¹ Något material i Ritterbusch, Löhr, Scheel och Hoffmann: *Festschrift zum 275jährigen Bestehen der Christian-Albrechts-Universität Kiel*, Leipzig 1940; Volbehr och Weyl, *Professoren und Dozenten der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 1665—1954*, Kiel 1956; *Sammlung von Briefen gewechselt zwischen Johann Friedrich Pfaff und Herzog Carl von Württemberg etc.*, hrsg. v. Carl Pfaff, Leipzig 1853 (Kaestner till Pfaff 11/7 1788); *Indices lectionum Kiloniensium*, Archiv IV 272, 1770—80, Universitätsbibliothek Kiel. Fakultetsarkiven är i det närmaste totalt förlorade liksom dissertationsbeståndet och katalogerna. En del universitetspapper finns i Landesarchiv Schleswig-Holstein och en del om Ljungberg förekommer i A XVIII Nr. 561 I och Vorlesungsverzeichnisse aus den Acta: XVIII Nr. 529. Ett och annat kan hämtas i Lichtenbergs brev till andra. Av Ljungbergs brev till L. finns egendomligt nog endast tre i Nachlass Lichtenberg, Kasten III, Gött. Staats- und Universitätsbibliothek. Ett komplicerat sökande efter Lichtenbergs brev till Ljungberg har inte lett till något.

⁵² Lichtenberg till Kaestner efter den 24/5 1771, *Briefe* 3, s. 228.

⁵³ Lichtenberg till Dieterich 30/10 1774, *Briefe* 1, s. 200. Mayerutgåvan: *Tobias Mayeri Opera inedita*, 1, Göttingen 1774.

⁵⁴ *Briefe* 1, s. 129, 171, 350 m.fl.st.

⁵⁵ 1771, s. 1289, 1790, s. 1410, 1792, s. 1283, 1817, s. 87.

Bogen (gantze versteht sich) und bin willens noch 3 zuzufügen. Herr Ljungberg, an den er gerichtet ist, thäte nicht unrecht wenn er ihn unter dem Titel drucken liesse: geheime und öffentliche Geschichte des Professor Lichtenbergs, enthaltend allerley Beobachtungen von Menschen, Mädchen, Sternen und Insekten, nebst einer Menge theils artiger theils unartiger Reflexionen und Spindisationen über alle viere, von ihm selbst entworfen.⁵⁶

Naturligtvis lät Ljungberg inte trycka brevet, tyvärr, och det var ju heller inte meningen.

Italienplaner

Någon gång mot slutet av 70-talet skrev Lichtenberg i det häfte han då hade på gång:

Komm Ljungberg! eingepackt, das halt der Hencker-Teufel aus. Wo's mir und dir behagt, bin Ich und du zu Hauss.⁵⁷

Raderna syftar på den resa till Italien de båda vännerna börjat planera någon gång under detta decennium. 1778 tog dessa planer fastare form. På hösten det året besökte Ljungberg sin studiestad och besöket och väntan på det fick Lichtenberg att leva upp. Om Ljungbergs förflyttning till Kiel var en allvarlig besvikelse i hans väns liv, såddes nu fröet till en till. "Die Reise nach Italien und dem classischen Boden ist auch mein Sonntags Gedancke, mit dem ich mich wieder und wieder tractire. Der Himmel wird uns ja Segen geben", skrev Lichtenberg en tid senare.⁵⁸ Ännu 1780 var emellertid ingenting klart: "Von Ljungberg habe ich noch keine Nachricht wieder, also ist auch in Absicht auf Italien noch nichts beschlossen", skrev han nu.⁵⁹ I augusti samma år tycktes den ekonomiska sidan, åtminstone för Ljungbergs del, vara klar: "Ljungberg ist mit 1000 Thaler Besoldung in das Commerz-Collegium zu Coppenhagen gesetzt worden, mit Hofnung zu reisen ... Italien, classischer Boden, du gerechter Gott, der Gedancke und Wunsch die zu sehen verlässt mich nur mit dem Tod."⁶⁰

Ären gick utan att resan kom till stånd; än kunde den ene inte av olika skäl, än inte den andre. Den 16 oktober 1783 skrev Ljungberg till Lichtenberg från Dresden om den resa han nu var ute på, framförde hälsningar från Nicolai i Berlin, berättade om kemisk-fysikaliska, fysikaliska, elektriska och astronomiska nyheter från skilda håll men hade inget att säga om resan. Den 21 oktober 1784 skrev han igen, nu från Aachen, och var nu full av hopp. Han skall snart vara klar med sitt arbete i trakten och väntar snart sitt tillstånd att resa. "Jeder Tag der vergehet, den ich in Deiner Gesellschaft zubringen könnte, thut mir weh; ich werde eilen alles was ich kann", skriver han och tillägger: "Wären wir doch schon im Wagen zu-

⁵⁶ Lichtenberg till Dieterich 17/7 1772, *Briefe* 1, s. 62. Spindisation = ungf. grubbleri.

⁵⁷ F 1157. Raderna är den tidigaste begynnelsen på den satiriska dikt som L. publicerade i Göttingisches Magazin 3:4 1783. Adresseringen till Ljungberg uteblev i trycket och den planerade italienska resan som väl ligger bakom orden blev ej av.

⁵⁸ Lichtenberg till G.H. Hollenberg trol. mot slutet av november 1779, *Briefe* 2, s. 336.

⁵⁹ Lichtenberg till Hollenberg 30/3 1780, *Briefe* 1, s. 348.

⁶⁰ Lichtenberg till Hollenberg 7/8 1780, *Briefe* 1, s. 362.

sammen, wie viel Vergnügen und Ruhe würde ich dann nicht haben.” Det enda komplicerade nu är en kvinna som han förälskat sig i någonstans på orten.

I november 1784 kunde Ljungberg äntligen meddela från Aachen, i vars omgivning han var sysselsatt med hemliga ting för danska kronans räkning, att han nu var så säker på att få tillstånd av sina överordnade att resa att han betraktade sin visserligen obesvarade ansökan som en formsak. “Ich freue mich recht herzlich über diese Reise”, skriver han och fortsätter:

Ich bin schon lange so glücklich gewesen, dass das Vergnügen meine Erwartung immer übertroffen hat, und ich bin überzeugt, dass es mir dieses mal eben so wenig fehlschlagen wird. Gesundheit auf beyden Seiten ist wohl dazu nöthig, sonsten wüsste ich nichts was uns einen Streich spielen könnte; und selber dieseswegen bin ich unbesorgt.

Wie bedaure ich dass ich an einem Ort bin wo keine Bücher zu haben sind, Winkelmann, Volkmann, Sulzer, und andere die ich nahe studiren müsste, sind in der ganzen Gegend nicht zu haben.⁶¹

Lichtenberg förbereder sig på sitt håll genom att läsa arkeologi och italienska och i sin ångslan — resan har ju varit på tal så länge utan resultat — tyder han tecken. Ljungberg som nu är den erfarne — Lichtenberg: “er hat sich eine erstaunliche Erfahrung erworben” — har gjort upp detaljer i planen och beräknat kostnaderna. Lichtenberg har i en ödmjuk skrivelse till geheimeråden i Hannover anhållit om tillstånd att få resa och om förskott på ett års lön, berättat om sin och Ljungbergs gamla vänskap och försäkrat de mäktiga herrarna liksom andra mer privat att motivet för färden bara vore ett. Den skulle företas “eintzig zur Erweiterung unserer Kenntnisse in der Naturlehre und Mathematic” och studierna skulle bli fruktbärande för universitetet eftersom Italien ju nu vore ett huvudland för fysiker, och så mycket mer fruktbärande som de var två att iakttä och diskutera. “Alterthümer, Baukunst und Mahlerey sollen zwar nicht ganz vergessen werden, sie werden aber immer als eine Nebenursache von uns angesehen werden.” Den göttingiska, främst heyneska nyhumanismen skymtar här som i Ljungbergs anförda ord och den skymtar också när Ljungberg senare bedömer kyrkor med Winckelmanns begrepp i England. Proportionerna mellan de två bevelkelsegrunderna bakom denna allt annat än ytliga lust att resa till det land som så många nu besökte och ville besöka, kom tydligare fram när Lichtenberg skrev till personer som inte var geheimeråd. Men då hade redan alltsammans fallit platt till marken. Lichtenberg hade fått sitt resetillstånd och ett års förskott på lönen, han hade lämnat återbud till sina studenter och betalat tillbaka kollegiepengar men vännens begäran att få fara blev avslagen. Detta var en katastrof för båda två. “Als ich die Nachricht erhielt, ich glaubte, ich würde niedersinken.”, skrev Lichtenberg och fortsatte:

In der That, ob ich gleich nie närrisch gewesen bin, so weiss ich doch jezt, wie es einem ist, wenn man es werden will, und das ist das eintzige, was ich bey der Sache profitirt habe. Ich hatte mich über 9 Wochen auf die Reise präparirt, ich fühlte schon die classische Erde unter meinen Füßen, passirte mit dem Cäsar den Rubicon, mit dem

⁶¹ Nachlass Lichtenbergs, Kasten III, Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen. Johann Jacob Volkmann (1732—1803), konstopularisator, Winckelmanns vän, skrev praktiska reseskildringar t.ex. från Italien. Johann Georg Sulzer (1720—79), filosof, pedagog, behandlade i *Allgemeine Theorie der schönen Künste* estetikens och de enskilda konsternas begrepp och problem.

Hannibal die Alpen, und mit dem Constantin die Brücke, wo das heilige Kreutz am Himmel stund. Ich stieg zum Capitol hinauf, betastete die Schiffsschnäbel und mir schwindelte am tarpejischen Felsen. — Im zweyten Act erschien der Laokoon, der Apoll im Belvedere und die mediceische Venus zu Florentz; alle Wände waren mit Raphaels und Corregios behangen. — Im dritten bekletterte ich den Vesuv, gieng auf den pontinischen Sümpfen spatzieren, die neulich abgebrannt sind, sah den Styx und die Hundshöhle und wandelte in Alleen von blühenden Aloe und Apfelsinen Bäumen — und auf einmal, als wenn der Blitz einschläge, war nichts da für den gantzen Winter, als Göttingischer Schnee, Schlittengeläute und magere Hyazinthen Zwiebeln an meinem Fenster.⁶²

I Aachen fanns heller ingenting annat kvar än snön där. De båda resenärerna tog det hårt, Lichtenberg blev sjuk och Ljungberg också, och samla sig ännu en gång i samma syfte kunde ingen av dem. För Lichtenberg hade detta med resan varit ett utbrottsförsök med stödet av en förtrogen vän och en stark människa mot det som låg utanför kammaren och utanför självakttagarens ofta besvärliga vardag och han slöt sig nu alltmer inne i sitt. Om hans och Ljungbergs vänskap är inte mycket mer bekant.

Ljungberg kunde ha blivit till nytta för Sverige och han gjorde åtminstone vad på honom ankom för den saken. I en följande uppsats skall sägas något om hur det gick sedan och om vad Sverige och enkannerligen svensk industri möjligen gick förlustig om.

⁶² Lichtenberg till J.G. Müller 20/12 1784, *Briefe* 2, s. 166.

Vannérus' reträtter.

Naturalism och moral i sekelskiftets Sverige

Av Torbjörn Gustafsson

Förvintern 1902 fördes en tidvis upprörd debatt i flertalet av Stockholms tidningar om det s.k. Arbetareinstitutet skulle tillåtas fortsätta med sin verksamhet. Argast var det frikyrkliga och konservativa Svenska Morgonbladet, som i flera ledarartiklar tog till orda om den "religionsfientliga propaganda" som spridits från Arbetareinstitutets lokal. Upphovet till debatten var en serie föreläsningar som den då 40-årige filosofen Allen Vannérus (1862-1946) hållit på institutet under hösten. I föreläsningarna "Är Jesus vår frälsare?" och "Ateism contra teism" hade han försökt visa att Gud inte fanns. Föreläsningsserien avslutades efter nyår med ett föredrag på Folkets Hus om kulturidealism. Debatten under senhösten handlade inte i första hand om Vannérus utan om Arbetareinstitutets rätt att få statsstöd för sin verksamhet. Anslaget gavs bara om institutet ställde sig utanför politiska strider, så när det föreslogs att stödet skulle dras in blev det "ett hiskeligt väsen" från huvudstadens alla "frihetskämpar". Alla från "hr Hjalmar Branting i Folkets Hus till hr S.A. Fries i Storkyrkan, hafva dragit i härnad" mot förslaget. "Ty det är allmänt bekant, hvad det egentligen var, som väckte anstöt i vida kretsar. Det var dr Allen Wannéri föredrag, af hvilka i det första 'vetenskapligt' ådagalades, att Kristus icke är och icke kan vara vår frälsare, och i de därpå följande två, att ingen Gud finnes."¹

Teologen Samuel Fries ryckte ut till Arbetareinstitutets försvar med en artikel i Svenska Dagbladet. Han ville tona ner betydelsen av Vannérus' föreläsningar, som "framfördes utan minsta agitatoriska syfte på ett värdigt och anspråkslöst sätt och åhördes af ett mycket litet antal personer".² Fries talade för ett fritt meningsutbyte och för människans rätt att "få tala ut sina meningar, sina strider, sina tvivel, sina verkliga eller efemära forskningsresultat". Morgonbladet undrade syrligt om Fries också accepterade Vannérus' "vetenskapliga" bevis för att Gud inte fanns. Frågan var principiell, enligt Morgonbladet. Arbetareinstitutet fick ekonomiskt stöd av samhället för sin verksamhet, men under förutsättning att det följde sina stadgar och undvek politiska och religiösa stridsfrågor. Under hösten hade man brutit mot detta. Det var förför bra att stadsfullmäktige nu diskuterade om anslaget till verksamheten skulle dras in. Däremot var liberalernas ledare von Friesens "fula bondförsök att ställa ateisten Wannérus på samma plan som Viktor

Denna uppsats har vunnit i innehållslig stringens genom kommentarer av Anders Ekström och Mats Persson.

¹ Osign., "Arbetareinstitutet och den ateistiska agitationen", *Svenska Morgonbladet* 12/12 1902.

² Samuel Fries, "Konsekvens eller inkonsekvens. Vetenskapliga problem eller 'dagens stridsfråga'?" *Svenska Dagbladet* 8/12 1902.

Torbjörn Gustafsson, f. 1965, är doktorand i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet.

Rydberg och filosofen Boström” det sämsta inslaget hittills i debatten, ansåg Morgonbladet.³ Vannérus tog saken med förtjust ro. Han fann nöje i ”föreläsningsefterstelet” och i synnerhet Morgonbladets artiklar, meddelade han Ellen Key.⁴

Detta var filosofen Vannérus’ första och, som det skulle visa sig, egentligen enda framträdande inför en större publik. Under ett drygt decennium hade han emellertid givit ut ett flertal böcker och uppsatser i filosofiska frågor. Huvudverket var ännu det 500-sidiga aktstycket *Vid studiet af Wundts psykologi* (1896), som byggde på en serie föreläsningar han hållit vid Stockholms Högskola året innan. Han hade också sällt sig till antiboströmianerna genom sin *Till kritiken af Boströms teoretiska filosofi* (1897), där han pekade på orimligheter i den svenske statsfilosofens metafysik och kunskapsteori. I olika uppsatser hade han givit konturer åt tankar och teman som han därefter i ett mycket omfattande författarskap skulle utveckla och ombehandla till slutet av 1930-talet. Alla dessa skrifter samlades under den gemensamma titeln ”*Till filosofiens system*”. I filosofi- och idéhistoriska sammanhang har han vanligen förbigåtts helt eller bara funnits i marginalen.⁵ Och det är väl sant att Vannérus inte tillhör den svenska filosofiens mest lysande och betydande representanter, men likafullt var han en självständig och i många avseenden egensinnig tänkare.

I Allen Vannérus’ filosofi förenas ett radikalt ifrågasättande med ett ängsligt vaktslående om precis de strukturer som omöjliggjorts av kritiken. Man kan se detta i hans kritik av Vitalis Norströms (1856-1916) filosofi i början av 1900-talet. I sitt försvar för en immanent värdeidealism behåller Vannérus en form som inte skiljer sig särskilt mycket från det han tar avstånd från hos Norström. Han gör ständiga reträtter från sina radikala utgångspunkter och upplöser i slutänden sitt eget alternativ till Norströms lära. På det sättet kan Allen Vannérus illustrera sin tids dilemma och de intellektuella och psykologiska problem 1900-talet fått i arv. Diskussionen mellan Vannérus och Norström handlade om sekelskiftets stora kulturella stridsfråga. Den naturalistiska världsbilden, närd av naturvetenskapens teorier, tycktes hota det som gjorde människan ”mänsklig”: förnuftet, viljan, språket och moralen, för att inte tala om den religiösa tron. För många handlade det om att finna en annan grund för moral och kultur än en personlig Gud eller ett absolut förnuft. Andra såg i sekulariseringen och förnekandet av universella värden det främsta hotet mot moralens och kulturens fortsatta liv. De nya strömningarna i kulturlivet hotade att upplösa allt i relativism och ensidigt sökande efter egen vinning. Alla högre livsuppgifter och värden skulle förfläckas eller omintetgöras om man inte lyckades hävda de eviga värdenas existens och etiska fordran.

³ Osiggn., ”Slut på den religionsfientliga propagandan vid Arbetareinstitutet”, *Svenska Morgonbladet* 15/12 1902.

⁴ Vannérus till Ellen Key 12/12 1902, KB.

⁵ Det mest omfattande skrevs redan under Vannérus’ livstid. John Landquist var den förste som presenterade honom i sin ”Allen Vannérus. En svensk filosof”, *Ord och Bild*, 23 (1914). Alf Nyman har en längre essä i en av sina klippböcker: ”Naturalism och värdeidealism hos Allen Vannérus”, *Filosofiskt och ofilosofiskt* (Lund, 1935). Han skymtar här och där i Svante Nordins böcker om den svenska akademiska filosofien: *Den boströmska skolan och den svenska idealismens fall* (Lund, 1981) och *Från Hägerström till Hedenius* (Lund, 1984), i Kjell Jonssons *Vid vetandets gräns* (Lund, 1987) samt i Christer Jakobssons *På väg mot tioalet* (Uppsala, 1961).

I

De biografiska uppgifterna om denne sörling i svensk filosofi är knapphändiga. I en självbiografisk artikel i Alf Ahlbergs *Filosofiskt lexikon* (1925) och i sakkun- ningutlåtanden får man dock en del upplysningar. Karl Jonas Alfred Wennérus, som han då hette, växte upp med sin mor och en syster i värmländska Sölje, "ett bland sin tids många förnämliga bruk vid den natursköna Glavsforden."⁶ Fadern, som var kapten vid Värmlands regemente, avled när sonen var fyra år. I bruksgår- dens fina bibliotek fann han andlig stimulans i religionsfilosofiska författare som Carl von Bergen, den amerikanska unitarismens främste målsman Theodore Par- ker och Viktor Rydberg. Efter studentexamen i Karlstad 1881 reste han till Upp- sala, som var "nästan överrikt på boströmska filosofer och filosofämnen."⁷ I sin doktorsavhandling 1890 gick han emot den rådande boströmska rationalismen när han försvarade erfarenhetsfilosofien. Han tillhörde den radikala strömning som i svenskt 1880-tal kommit att förknippas med darwinism och spencerianism, positivism och kritik av kyrka och prästerskap, samhälls- och lärdomsinstitutio- ner. Under några år i mitten av 80-talet var han medlem i studentföreningen Ver- dandi och umgicks med några av dess ledande gestalter. Framför allt gällde det Mauritz Hellberg (1859–1947), senare chefredaktör för Karlstadstidningen och li- beral riksdagsman, och den blivande professorn i fysiologi Hjalmar Öhrvall (1851–1929). En anekdot berättar att Vannérus läste högt ur Herbert Spencers skrifter för sina vänner.⁸ Han kallade sig spencerian och försvarade engelsmannen i artiklar och föredrag mot den kritik som bland andra läkaren Anton Nyström riktade mot honom.⁹ Den samtida tyska filosofien, vid denna tid i form av nykan- tianism, fanns naturligtvis alltid aktuell, men den som senare blev hans stora före- bild var experimentalpsykologen och filosofen Wilhelm Wundt (1832–1920). Vi- talis Norström hörde också till den närmare vänkretsen redan under studieåren.

1889 flyttade han till Stockholm – "sannolikt världens mest ofilosofiska huf- vudstad", som han skrev i ett bistert ögonblick¹⁰ – där han skulle förbli livet ut. Han arbetade först vid Kungliga Biblioteket, sedan en kortare tid vid bank- och handelskontor för att från 1906, efter ett kort mellanspel som tf docent i filosofi vid Göteborgs Högskola 1901–02, trygga sin försörjning vid Kommerskollegi- ums statistiska avdelning. Efter pensioneringen 1924 fick han ett årligt författa- ranslag som vännen Hellberg och Ernst Wigforss motionerat om i riksdagen.¹¹ Vid tre tillfällen sökte han en professur i filosofi, första gången 1901, sedan både 1916 och 1919. Vid det sista tillfället var det nära att han blivit tillsatt, men i sista stund drog han tillbaka sin ansökan.¹² Av allt att döma levde han ensam och under ganska knappa förhållanden. Dessutom drabbades han tidigt av nedsatt hörsel vil- ket bidrog till att isolera honom även på ett personligt plan. Fram till sin död ar- betade han oförtrutet vidare med sitt filosofiska system, som svällde i antalet boktitlar men förändrades föga till innehållet efter världskriget. Hans författar-

⁶ Allen Vannérus, "Allen Vannérus", *Filosofiskt lexikon* (Stockholm, 1925), 202.

⁷ Ibid.

⁸ Landquist, "Allen Vannérus. En svensk filosof", 155.

⁹ Allen Vannérus, *Något om Herbert Spencer och hans filosofi* (Uppsala, 1887).

¹⁰ Allen Vannérus, *Till det andliga livets filosofi* (Stockholm, 1910), v.

¹¹ Motioner i andra kammaren, 22 (1921); proposition, 88 (1924), Jfr. Torsten Fogelquist, "En kulturell he- derssak", *Dagens Nyheter* 16/3 1924.

¹² Jfr. Vannérus till Landquist 22/10 1919, KB.

skap är kanske det mest omfångsrika av en svensk filosof någonsin.¹³ Närmare 10 000 tryckta sidor hann det bli.

Naturvetenskapens expansion under 1800-talet marginaliserade filosofer som Allen Vannérus, som beundrade vetenskapernas resultat och försökte systematisera och utnyttja dem till metafysiska system. Naturvetenskapsmännen var de stora förgrundsgestalterna: Helmholtz var större än Hegel, Newton och Laplace viktigare än Champollion och Grotefend. "Att lyckas tyda hieroglyfer och kilskrifter är beundransvärdt, men det är säkerligen en ännu större bragd att hafva utforskad solsystemets mekanik."¹⁴ Allen Vannérus är Sveriges motsvarighet till en Herbert Spencer och en Eduard von Hartmann på kontinenten. Med hjälp av fysikens, astronomiens och fysiologiens teorier försökte de säga vad den yttersta verkligheten bestod av. De representerar en typ av filosofer som kämpade för sitt existensberättigande när naturvetenskapen gjorde naturen och människan till sitt arbetsområde och andra strömningar inom filosofien formulerade en allt vassare kritik av metafysiken. Att uttala sig om universum utan naturvetenskaplig kompetens blev liktydigt med charlataneri och spekulat.

Vannérus' grundtanke om hur man ska gå tillväga för att få kunskap om den yttersta verkligheten var enkel. De experimentella vetenskaperna – naturvetenskaperna och psykologien – utforskade varsin del av verkligheten som var dualistisk och byggd av materia och psyke. Han förutsatte dessutom att de resultat de olika grenarna av vetenskapen vunnit också alltmer närmade sig sanningen. Vetenskapernas grundföreställningar kunde därför sägas vara delar av den yttersta verklighetens egenskaper. Genom att sammanställa dessa och "addera" borde man kunna få en provisorisk eller hypotetisk bild av den yttersta verkligheten. Den skulle dock alltid komma att lida av ett "intellektuellt armod" och ha en "art bleksotsfysionomi" i jämförelse med naturvetenskapen.¹⁵ Fysikens och kemiens läror om energiens och materiens konstans samt atomteorien utgjorde det ena benet av Vannérus' psykofysiska naturalism (under första världskriget omdöpt till psykofysisk realism). Det var en naturalistisk världsbild som innehöll flera av 1800-talets radikalaste föreställningar om världsallett. Universum består av en mångfald kroppar som rör sig i determinerade banor. Det är ett evigt skeende som i varje ögonblick måste se ut som det gör, "i hvarje tidpunkt företeende en af sin immanenta nödvändighet arrangerad specialordning".¹⁶ Universum är ett resultat av sin egen kraft eller nödvändighet. Någon aktivt deltagande eller skapande Gud behöver inte antas. Termodynamikens energiprincip och kemiens princip om materiens konstans kunde förklara hur universum kan fungera utan gudomlig inblandning. "En fullständig utmönstring af den mekaniska naturåskådningen är helt visst icke genomförbar. Att aflägsna den vore ungefär detsamma som att beröfva naturvetenskapen dess fundament."¹⁷

Det andra benet i Vannérus' naturalism var psykologien, som formulerades i polemik mot Wundt. Hans förhållande till Wundt var inte alldeles enkelt. Han ägnade över tusen sidor åt hans psykologi och citerar honom överallt i sina större

¹³ Anders Wedberg, "Allen Vannérus", *Svenska män och kvinnor*, 8 (Stockholm 1955), 213.

¹⁴ Allen Vannérus, *Den empiriska naturuppfattningen* (Stockholm, 1913), 4f.

¹⁵ Ibid., 9.; "Psykofysisk naturalism", *Värmländingarne* (Stockholm, 1896), 38.

¹⁶ Vannérus, *Den empiriska naturuppfattningen*, 77.

¹⁷ Ibid., 140.

verk. Wundt var "filosofiens generalissimus",¹⁸ genom att förena naturvetenskap och filosofi ett föredöme. Samtidigt tar han avstånd från det mesta Wundt står för. Han kritiserar hans syn på förhållandet mellan filosofi och specialvetenskap, hans viljeteori, hans aktualitetsteori och hans idealistiska metafysik. Den är bara en reviderad version av Leibniz' monadologi: "Olikheten består egentligen däri, att monaden hos Wundt blifvit en 'viljeenhet', hvilken försetts med 'fönster', på grund hvaraf den förutbestämda harmonien, Leibniz' teologiska bakport, kunnat försvinna för att ersättas af en växelverkan mellan viljeenheterna."¹⁹ Det tycks inte bli så mycket kvar av Wundt att beundra hos Wundt.

Sekelskiftets vanligaste teori om själslivets struktur var att anta en analogi med naturvetenskapens teori om den fysiska verkligheten. Medvetandet var uppbyggt av enkla element som tillsammans bildade en komplex helhet. Inom denna elementpsykologi eller atomistiska psykologi fanns två huvudtraditioner. Den ena var en brittisk-fransk tradition med rötter hos John Locke, David Hume och fransk upplysningsfilosofi och kallas vanligen associationspsykologi. Enligt denna tradition byggs medvetandet upp av de enkla förnimmelser som hjärnan mottar genom sina sinnen. Själslivet är bara en mängd olika sinneserfarenheter. Minnesbilder är "spår" som förnimmelserna lämnat efter sig. Den andra traditionen utgick från Leibniz på 1600-talet och fick via Christian Wolff, Kant, Fichte och Hegel fast förankring i den tyska kulturkretsen. Själslivet deltog aktivt vid förnimmandet, enligt denna teori. Själslivet ägde en "apperceptiv" förmåga, som det hette. Förnimmelserna kunde genom denna förmåga ordnas i "högre" och "lägre" intryck, vilket associationspsykologiens passiva själsliv inte förmådde.

Wundts aktualitetsteori var en modern representant för den tyska traditionen. Det omedelbart givna själslivet med sitt innehåll är det enda verkliga. Våra förnimmelser, känslor och viljeytringar är delar av ett oupphörligt skeende. Någon psykisk enhet – ett jag – som ligger till grund för detta växlande, finns däremot inte. Själslivet är istället en "aktuell" verksamhet, något som ständigt förändras. Det vi kallar "jag" tycks bara vara en tillfällig bildning i strömmen av förnimmelser.

Vannérus var ytterst ovillig att ge upp idén om ett psykiskt subjekt. Vad skulle hända om ett sådant saknades? Skulle vi kunna uppfatta en ordning bland våra förnimmelser? Kräver inte ordnandet i högre och lägre förnimmelser eller igenkännandet av olika intryck att det finns något som förnimmer? Wundts psykologi tycks sluta i ett kaos. En maskin i verksamhet, invände Vannérus mot Wundt, är inte identisk med verksamheten i sig. Verksamheten förutsätter ju tvärtom maskinen för att finnas. Jaget skulle på samma sätt vara en förutsättning för själslivet.²⁰ "Själslivet måste anses äga en öfver förändringen höjd sida, hvilken utgör en under all förändring konstant faktor."²¹ Utan en sådan existerar de olika själsliga tillstånden blott ett ögonblick för att sedan förgöras. Hur ska jag kunna erinra mig någonting från gårdagen om inte ett subjekt bevarat minnesbilderna någonstans?

Subjektet är i varje ögonblick det sista ledet i strömmen av förnimmelser som hjärnan mottagit. "I grunden är det endast denna ursprungliga faktor hos själslif-

¹⁸ Vannérus, "Allen Vannérus", 203.

¹⁹ Allen Vannérus, *Vid studiet af Wundts psykologi* (Stockholm, 1896), 481.

²⁰ Allen Vannérus, *Det psykologiska kardinalproblemet* (Stockholm, 1937), 76.

²¹ Vannérus, *Vid studiet af Wundts psykologi*, 242.

vet, hvilken är af strängt genomgående konstans.”²² Men är det då *samma* jag som förnimmer vid olika tidpunkter? Det verkar som om det vore olika jag, eftersom nya erfarenheter förändrat det föregående. Varje tal om ett personligt jag tycks upplösas. Jag är inte densamme i varje ögonblick. Vannérus såg denna konsekvens och accepterade den. Subjekten ersätts fortlöpande av andra subjekt eftersom den mänskliga kroppen är indragen i en ständig omsättningsprocess. ”Den Goethe, som dog vid 83 års ålder, var då icke samma psykologiskt bestämda organiska varelse, som den Goethe, vilken såg dagens ljus 1749.”²³ Det han menar är inte truismen att Goethe förändrats som människa utan bokstavligen att det element i Goethes hjärna som är jaget är ett annat när han dör än när han föddes. Men trots att det psykiska subjektet ständigt tycks upplösa sig självt, så var dess existens en förutsättning för tänkandet som Vannérus inte var villig att ge upp. Det måste finnas ett psykiskt subjekt som förnimmer, känner och vill.

De materiella atomerna och det psykiska subjektet visade att den yttersta verkligheten måste vara ett psykofysiskt substanslement, skrev Vannérus. Det blev grundbegreppet i hans metafysik. I substanslementet är materia och psyke oupplösligt förbundna med varandra. Det gäller det minsta sandkorn såväl som den mänskliga hjärnan. På vilket sätt de är förbundna med varandra är dock oklart. Under senare delen av sitt liv skrev Vannérus, utan att begripligheten blir större, att de var ”inkrusterade”: ”Det yttre härvid är alltså ett inres yttre och det inre ett yttres inre.”²⁴ Materia och psyke existerar jämsides men kan inte påverka varandra. Vannérus liknade det hela vid en snurrande skiva där de båda sidorna är kropp och själ. Ändras den kroppsliga sidan följer själen med.²⁵ Vannérus accepterade två konsekvenser av den psykofysiska parallellteorien. Själslivet är helt determinerat och bundet av lagar, låt vara att dessa är annorlunda än t.ex. fysikens. Själén kan emellertid inte påverka några förlopp i kroppen eller ett yttre skeende. Objektivt sett var själslivet överflödigt. Universum är vad det är. Det har framkommit ur sin egen nödvändighet. Detta var i grund och botten samma tanke som den berömda fysiologen Emil DuBois-Reymond uttryckte när han påstod att alla händelser i världen hade sett likadana ut även om själsliv saknats.

Parallellteorien drev dessutom Vannérus till åsikten att allt är besjälade, alltså även de gator han gick på och de bord han satt vid. Detta ”själsliv” var dock omedvetet eller undermedvetet. Även biologen Ernst Haeckel, monismrörelsens store profet runt sekelskiftet, hade drivits till denna ståndpunkt, men hos honom var det atomerna som fick en rudimentär och omedveten ”själ”. I Haeckels tappning handlade dessa spekulationer om att återföra allt på en enda substans. Enligt Vannérus var detta otillåtet. Det var bara ett sätt att ge Gud ett nytt namn. ”Jag är *psykofysisk realist* och mitt metafysiska grundbegrepp är begreppet *psykofysiskt substanslement*”, slog han fast i ett brev till Öhrvall. ”Dessutom är jag *pluralist* och opererar icke med någon ’monistisk världsgrund’ eller ’gud’, på grund varav jag intet har att skaffa med herrar Tertullianus och andra stora kyrkofäder.”²⁶ På samma sätt som Vannérus ensidigt ser monismen som ett försök att återföra Gud

²² Ibid., 252.

²³ Allen Vannérus, *Vid studiet av Wundts Psykologi*, 2:a fullst. rev. uppl. (Stockholm, 1920), 481.

²⁴ Allen Vannérus, *Etiska tankegångar* (Stockholm, 1922), 186.

²⁵ Allen Vannérus, *Om den psykofysiska parallellteorin* (Stockholm, 1894), 14.

²⁶ Vannérus till Hjalmar Öhrvall 1/8 1919, UUB.

till världen, så kan hans egen pluralism ses som ett kontinuerligt försök att få en värld utan Gud.

Världen har tillkommit genom substanselementens determinerade rörelser. De har aldrig skapats och kan inte heller förstöras, de är "höjda öfver uppkomst; de äro, kort sagt, ouppkomna (oblifna)."²⁷ Världsalltet svävar som en myggsvärm med abstraktionen intet som gräns. Utanför svärmen finns ingenting. "Vill man kalla detta tomma intet för 'rymden', så må det väl vara hänt," skrev han till Öhrvall, "men 'rymden' i fråga är intet verkligt rum, utan endast ett illusoriskt sådant för vår åskådning."²⁸ Det enda rum som finns är avståndet mellan kropparna inom myggsvärmen.

De psykofysiska substanselementens rörelser bildar å ena sidan världsprocessen i dess helhet och å andra sidan det andliga livets utvecklingsprocess. I elementens psykiska del finns alla psykiska funktioner i omedveten form och de kan bryta fram under processens gång om elementen kombineras på rätt sätt. Skeendet är dock helt förutbestämt och kan "icke åstadkomma hvarken mer eller mindre än hvad det faktiskt framalstrar."²⁹ Tegelhus, planetsystem och levande varelser "äro som platser, där elementen stämt möte i och för kortare eller längre samvaro, under det att själfva skeendet utgör den ständigt brusande underströmmen."³⁰ Världsprocessen är ett helt slutet system som inte kan påverkas utifrån. Med energiprincipen som argument kunde Vannérus utesluta idén om en skapande och verkande Gud i universum. Gud skulle omintetgöra den energikonstans som principen talade om. Antas Gud som en utifrån verkande kraft, d.v.s. som något skilt från det mekaniska skeendet, måste man också anta att energi tillförs systemet vilket striden mot den fysiska lagen.

Den enda allmakten är världsprocessen själv. Likgiltig för alla värden, utan förnuft, känsla eller vilja finns den bara. Begrepp som gott och ont, mening och ändamål är meningslösa och tomma. Liksom i Spencers universum går processen inte bara mot ordning utan det finns även processer som upplöser och förstör. Vår värld, skrev Vannérus, kommer förr eller senare att gå under och ersättas av ett nytt universum, olikt det nuvarande. Det är "blott en tidsfråga då hela vår mänskliga kultur bara utgör ett i den förflutna evigheten utslocknad minne, d.v.s. *intet*."³¹

II

Vannérus' föreläsningar hösten och vintern 1902–03 rörde vid en av tidens hetaste kulturfrågor. Vad händer med moralen, samhället och religionen om människan är en bricka i ett mekaniskt skeende utan mening och mål? Föreläsningarna var början på en polemik mot filosofen Vitalis Norström, som vid denna tid börjat göra sig hörd i den kulturella debatten från sitt podium i Göteborg. Vannérus' kritik riktades mot supranaturalismen, d.v.s. idén att det finns en sfär bortom den faktiskt givna världen som är oberoende av den sinnliga världens växlingar. En sådan oföränderlig sfär skulle kunna vara grund för t.ex. etiska värden. Föreläsningarna och den lilla skriften *Till kritiken af den religiösa kunskapen* (1902) var

²⁷ Allen Vannérus, *Metafysik* (Stockholm, 1914), 232.

²⁸ Vannérus till Öhrvall 16/11 1919, UUB.

²⁹ Vannérus, *Vid studiet af Wundts psykologi* (1896), 387.

³⁰ Vannérus, *Metafysik*, 225.

³¹ Allen Vannérus, *Lära och lif* (Stockholm, 1904), 18.

emellertid de första polemiska inläggen i frågan. Det första föredraget, "Är Jesus vår frälsare?", var en direkt polemik mot Norström. Tillsammans med teologerna Samuel Fries och Nathan Söderblom samt pastor Stade från tvångsarbetsanstalten Svartsjö utanför Stockholm hade Norström hållit ett möte under hösten. På Norströms fråga I hvilken mening är Jesus vår frälsare? (1902) svarade Vannérus att han inte är någon frälsare överhuvud taget. "Vannérus skriver till mig, att han icke polemiserat mot mitt föredrag", skrev Norström till Fries. "Men naturligtvis har han gjort det i sak, och det vare honom hjärteligen undt."³² Den hårdaste domen över supranaturalismen fällde dock Vannérus i Till det andliga lifvets filosofi (1910) och i en uppsats om den tyske filosofen och Nobelpristagaren Rudolf Euckens (1846–1926) religionsfilosofi i norströmlärjungen och högermannen Adrian Molins nationalistiska tidskrift Det nya Sverige. Eucken var något av en modefilosof i början av 1900-talet och hans religionsfilosofi studerades mycket av teologer och filosofer. Enligt Vannérus hade "faktumet och problemet Eucken rört upp och trängt igenom [...] så grundligt, att man få höra namnet gå öfver skolflicksläppar."³³

Norström, som föreslagit vännen Eucken till Nobelpriset i litteratur, uppskattade dennes kamp mot samtidens naturalism. En religiöst grundad etik krävs enligt båda för att stå emot de läror som förringar kulturens, samhällets och moralens värden. Konflikten gällde inte människans naturbundenhet i sig, utan om det var möjligt att försvara ett andligt (etiskt) liv i motsats till naturen. Var det omöjligt skulle människans hela liv reduceras till natur och moral och frälsning bli tomma ord. "På naturstadiet är tillvaron helt underkastad tiden och stadd i ständig förvandling", skrev Eucken. "Allt andligt lif måste vara höjdt öfver tiden, dess innehåll tåla ingen förskjutning med växlande lägen, utan vilja gent emot den skapa ett fast mått. Så gäller det att ur företeelsernas ström arbeta fram en oföränderlig verklighet och vid densamma kedja lifvet."³⁴ En kultur som bara är en mänsklig skapelse utan grund i ett högre förnuft kan inte vara ett meningsfullt mål för vår strävan. Saknas sambandet med en öfvervärld blir kulturen bara en komedi och ett tomt skal. Religionen var den faktor som gjorde kopplingen mellan livet och det meningsfulla i tillvaron möjlig.

Vannérus, som i sin metafysik gjort sig av med möjligheten att det skulle kunna finnas en sfär bortom den faktiska världen, hävdade att det andliga livet har ett mänskligt ursprung: "att det mänskliga livet och dess specifikt mänskliga ideal icke skulle taga sig uttryck i en rent mänsklig idealism [...] står på gränsen till det otänkbara."³⁵ Värdena upphör att finnas till i samma ögonblick som människan försvinner. De har ingen evig existens. Hans främsta argument mot Norström och Eucken var psykologiskt. Deras argument var ytterst bara ett uttryck för deras religiösa tro, och behovet av ett högre, gudomligt förnuft som garant. Men det psykologiska argumentet, som var vanligt runt sekelskiftet, är ett svagt argument. Med det kan man ju med samma rätt säga att Vannérus har ett behov av ateism och att slippa anta att det finns en utomvärldslig sfär. Ett transcendent förnuft kan

³² Vitalis Norström, *Brev 1889–1916* (Stockholm, 1923), 158. Om Norström, se Mats Persson, *Förnuftskampen. Vitalis Norström och idealismens kris* (Stockholm, 1994).

³³ Allen Vannérus, "Rudolf Eucken", *Svenska Dagbladet* 7/3 1909; "Till Rudolf Euckens religionsfilosofi", *Det nya Sverige*, 2 (1908), 424–38.

³⁴ Rudolf Eucken, *Under andelivets lag* (Stockholm, 1909), 28.

³⁵ Vannérus, *Etiska tankegångar*, 217.

inte testas, skrev han vidare. Vi måste antingen kunna pröva detta förnuft, vilket är omöjligt, eller så måste vi anta att detta förnuft kan pröva sig självt. Det vet vi däremot inget om.³⁶ Nu kan man ju i gengäld säga att vår bristande kunskap om det absolut förnuftets självprövning inte nödvändigtvis innebär att ett sådant inte finns.

Det finns ingen evig sfär utan allt inbegrips i världsprocessen. Det innebär att det inte heller kan finnas några eviga värden. De måste uppfattas som ständigt föränderliga eller tillfälliga. Men Vannérus ryggar tillbaka inför denna konsekvens, och försöker istället visa att man kan tänka sig att det finns en tidlös värdesfär inom världsprocessen. Han vill så att säga behålla förnuftsidealismen utan att förankra den i "en projektion i det imaginäras rymd."³⁷

För att lyckas med det var Vannérus tvungen att göra ännu en reträtt från konsekvenserna av sin metafysik. Den förnuftslösa världsprocessen blir nu trots allt bärare av ett förnuft, även om detta förnuft inte ska uppfattas som ett absolut eller gudomligt förnuft. "Värkligheten är för såvidt förnuftig i den meningen att den potentiellt innehåller förnuft och bringar detta till aktualitet genom utveckling, en evolution, hvaraf vi människor dock endast känna ett fragment."³⁸ Genom denna variant av ett hegelskt förnuft, som utvecklar sig i historien, kan en värdesfär med etiska, rättsliga, estetiska och andra värden antas, menar Vannérus. Dessa idéer bär vi med oss, "upphöjdt i en rymd för sig (ungefär som Plato tänkte sig sina idéer)".³⁹ Vår moraliska uppgift består i att förverkliga så mycket som möjligt av de värden som denna immanenta värdesfär håller fram som eftersträvansvärda. I takt med kulturutvecklingen förändras värdenas innehåll, men mot allt större etisk fulländning. Det hela tycks mynna ut i en evolutionistisk moral vars själva garant blir tron på att utvecklingen konstant går mot allt högre och mer fulländade tillstånd. "Det är i denna idévärld, som vi ur en synvinkel företrädesvis hafva att leva i och för. Vi hafva att blifva idédyrkare mera än Jesusdyrkare och gudsdyrkare", sade han till publiken på Arbetareinstitutet.⁴⁰ Vannérus närmade sig därmed både Euckens och Norströms standpunkt.

Vannérus' kulturidealism var bara ett halvverk, och alltför svagt för att kunna stå emot den verkliga fara som hotade i den rena naturalismen, skrev Norström. Det finns ingenting i Vannérus värdesfär som gör det till en bjudande plikt, som det ofta hette, att leva i enlighet med moraliska bud. I Radikalismen ännu en gång (1903) fick Vannérus' och andras "kulturella blomstermålningar" veta att de bara var en dunstkrets, omöjliga att upprätthålla utan ett religiöst fundament. De flesta religionsfientliga höll sig till en okomplicerad lyckomoral, skrev Norström, och de gjorde rätt i "att icke leka med andra såpbubblor än dem, som spricka inom synhåll."⁴¹ Kulturidealismens idéer om det rätta, det sanna och det sköna är ju bara hans eller hennes egna önskningar som objektiverats till att bli värden. Det finns ingenting som ovillkorligen fordrar att vi håller oss till dem. Uppnår vi inte idealen kan vi ju bara överge dem eller uppställa nya och enklare varianter av dem. I slutänden kommer vi att hamna i lyckomoralens enkla sinnlighet och det kortsik-

³⁶ Allen Vannérus, *Till kritiken af den religiösa kunskapen* (Stockholm, 1902), 33.

³⁷ Vannérus, *Till det andliga lifvets filosofi*, 79.

³⁸ Vannérus, *Lära och lif*, 16.

³⁹ Allen Vannérus, *Kulturidealism* (Stockholm, 1903), 42.

⁴⁰ Allen Vannérus, *Är Jesus vår frälsare?* (Stockholm, 1902), 18.

⁴¹ Vitalis Norström, *Tankelinier* (Stockholm, 1905), 476.

tiga tillfredsställandet av våra egna önskningar. Detta var ett mycket vanligt argument mot en evolutionistisk moral runt sekelskiftet.

Kulturidealismen misslyckas för att den vilar på naturalismen, skrev Norström, som uttryckte sin skräck och avsky för denna världsbild med den nihilistiska fysiologien som fond: "E/n rent naturligt fattad natur står helt och hållet indifferent gentemot alla andliga, alla moraliska och religiösa ändamål. Hon känner inga lagens taflor med bud och förbud utan endast orubbliga facittabeller. I dessa tabeller stå pervers könsdrift, mord af hat och hämnd, stöld af vinningslystnad som de enda riktiga lösningarna af vissa fysiologiska räkneexempel." Ur naturens synvinkel finns det ingen skillnad mellan gott och ont, normalt och abnormt. "Med likgiltig hand kastar hon på samma vågskål Tantalos' kval och Ares kärlekslycka, Caligulas skändligheter och Catos dygd."⁴² All moral blir omöjlig i en sådan värld. Att människan, trots den naturalistiska fonden, genom sin plikt känsla, som Vannérus tänkte sig, ska kunna förverkliga de värden hon håller på sina axlar utan en hjälpande hand, fann Norström vara ett rent önsketänkande. Så stark är ingen människa. "Det är frånvaron af denna hand som är det afgörande."⁴³

Vannérus delade Norströms beskrivning av den naturalistiska världsbildens konsekvenser för moralen. "Naturalismen är en teori", skrev han redan 1896, "på hvilken en etik icke kan byggas och hvar på man följaktligen icke håller kan i högre mening *lefva*."⁴⁴ Ändå ansåg han att naturalismen var den enda möjliga tolkningen av världen. Hur skulle denna knut kunna lösas? Vannérus' svar blev kantianskt. Plikten måste alltid gå före begäret. Plikten att efterleva värdena – de högt ställda, nästan onåbara – måste gå före nyttomoralen. Norström trodde inte att det skulle hålla. Det gjorde kanske inte heller Vannérus, som utformade ett alternativ till pliktmoralen. Han blev pragmatiker.

Det andliga jaget skulle ytterst antagligen ej kunna bestå i sin vanskliga lifsexistens, om det icke finge styrka sig med det antagandet, att det dock kan uträtta något i världen. Personligheten kan för såvidt lefva och handla endast under frihetens idé. [...] Det skulle dessutom innebära ett skärande hån mot så godt som allt hvad personliga lifsuppgifter heter, om man fullkomligt resolut häfdade läran, att jaget icke äger eller kan äga någon delaktighet i den lifsidealens realisation äfven i det yttre, hvilken utgör ett så väsentligt moment i mänsklighetens totalt fattade bestämmelse. Den grundsatsen måste fastmer häfdas: *lef lifvet som om* den reella friheten existerade.⁴⁵

Kant gjorde Gud, odödligheten och den fria viljan till praktiska postulat. För att kunna handla moraliskt måste människan ha en fri vilja och inte längre vara bunden av mekaniska naturlagar. Draget av fictionalism underströks i den nykantianska filosofien efter F.A. Lange och fick en höjdpunkt i Hans Vaihinger, som byggde en hel kunskapsteori utifrån tanken att vissa begrepp och idéer som strider mot erfarenheten ändå fungerar som outhärliga verktyg när vi orienterar oss i världen.

Människan behöver inte tyranniseras av vetenskapliga teorier som säger att hon saknar frihet, påstod Vannérus nu. Varför ska vi överge tanken att vi är fria att

⁴² Ibid., 454.

⁴³ Ibid., 478.

⁴⁴ Vannérus, *Vid studiet af Wundts psykologi* (1896), 417.

⁴⁵ Vannérus, *Om den psykofysiska parallelteorien*, 27f.

handla efter vår vilja för den ur praktisk synvinkel mindervärdiga tanken ”att vi utgöra blotta maskindelar i en med nödvändighetens hela oupphäfbare makt fungerande psykofysisk mekanism?”⁴⁶ Det skulle ju på intet vis främja vårt sätt att leva. Andra idéer vi behöver är ändamålstanken, pliktbegreppet och de olika värden som den naturalistiska världsbilden utesluter. ”Jag ser icke annat än att lifvet kan utbilda åt sig och använda hvilka läror som hälst, äfven sådana, som står i afgjord strid mot vetenskapens teorier”, skrev Vannérus i sin *Metafysik* (1914). ”I det lefvande lifvet är det icke nödvändigt att vara t.ex. kopernikan, då man riktar ögonen mot himlahalvvet, utan man är i själfva verket mycket bättre betjänad af den omedelbara uppfattningen af jorden som centrum och af solens och stjärnornas rörelser.”⁴⁷

Vannérus’ pragmatism kan ses som en sista och definitiv reträtt. Ingenting av det han anser om vetenskapens världsbild och den yttersta verkligheten behöver längre gälla. Det är med ens upphävt. Det är en pragmatism som slår tillbaka på honom själf och omintetgör hela hans filosofi. Varför ska någon ansluta sig till hans metafysik och till hans kulturidealism, som säger att idealen på det hela taget inte kan förverkligas, när det finns andra teorier, t.ex. en som antar att det finns en öfvervärld, som bättre kan tillgodose alla livsbehov?

Vannérus’ kollegor var självklart inte blinda för det problematiska med hans pragmatism. ”Om jag vet, att jag är ofri, huru kan jag då *vilja* lefva, som om jag vore fri?”, frågade boströmianen Frans von Schéele (1853–1931) som sett sprickan i Vannérus’ tänkande. Man måste kunna leva efter den världsåsikt man har, och det kan inte Vannérus. Hamnade han (Schéele), vilket gudförbjude, i samma position som Vannérus, så vore det bäst att ”tänka så lite som möjligt, för att icke af de befängda tankarne störas i fyllandet af mina plikter.”⁴⁸ Fler var av samma åsikt. Det fanns ett moraliskt problem med den filosofi Vannérus förde fram. Den var intellektuellt ohederlig. Lundafilosofen Jakob Borelius (1823–1909), som redan på 1850-talet kämpat för Hegel och mot Boström, ansåg att det var rent självbedrägeri Vannérus ägnade sig åt. ”/A/tt lefva lifvet i strid mot sin egen insigt och öfvertygelse, blifver den praktiska fordran, som förf. uppställer, åtminstone för de vetenskapligt bildade.”⁴⁹ Den unge John Landquist (1881–1974) ansåg också att man är moraliskt skyldig att leva såsom ens läror bjuder. ”Men detta att en lögn skall kunna främja lifvet och det icke existerande frambringa något realt synes mig inom den andliga sfären [vara] en lika ologisk tanke som inom den naturvetenskapliga att af intet kunde bli något.”⁵⁰ Vannérus erkände att han hade problem. Men han kunde inte finna någon bättre lösning.

Sekelskiftets alla spänningar och brännande kulturfrågor avspeglas i Vannérus’ stora författarskap. Bara en bråkdel ryms inom en kortare uppsats. Viljan att acceptera naturvetenskapens världsbild kommer i konflikt med viljan att även behålla det goda i en idealistisk filosofis antaganden. Kritiken av den religiösa världsåskådningen och idén om det absoluta förnuftet samsas med en önskan att förlåna alla viktiga värden samma absoluta giltighet och normativa kraft som i den religiösa världsbilden. Denna kluvenhet gör att Vannérus’ filosofi hela tiden

⁴⁶ Vannérus, *Lära och lif*, 21.

⁴⁷ Vannérus, *Metafysik*, 269f.

⁴⁸ Frans von Schéele, ”Om förhållandet mellan kropp och själ”, *Svensk tidskrift* (1894), 372f.

⁴⁹ *Handlingar rörande tillsättningen af professuren i teoretisk filosofi vid Lunds universitet* (Lund, 1901), 151.

⁵⁰ Landquist, ”Allen Vannérus, En svensk filosof”, 160.

verkar vara full av motsägelser, ibland besvärande tydliga för en sentida läsare. Men just därigenom säger de också mycket som är lärorikt. De speglar sekelskiftets sökande efter synteser och försöken att överbygga motsättningarna i tidens kultur. Det materiella framåtskridandet, vetenskapen och demokratin ska föras med en hög etisk kultur och respekt för överheten. I denna kulturkamp hade traditionella uppfattningssätt ännu tillräcklig livskraft före kriget 1914 för att vara seriösa alternativ till nyare idéer. Diskussionen handlade om människans och samhällets andliga sundhet. Kampen om värdenas status upplevdes därför som så mycket allvarigare.

Vannérus' inkonsekvenser och reträtter fångar också stämningar och problem som uppstod när 1800-talets mekaniska världsallt problematiserades av nya vetenskapliga teorier och filosofisk kritik. Symptomatiskt nog accepterade han inte heller relativitetsteorien när den diskuterades på 1920-talet utan han kände sig tvungen att röra sig i "kölvattnet av ett äldre uppfattningssätts synpunkter och tankegångar."⁵¹ Hans filosofiska system kan därför ses som en spegling av raset för det förra seklets världsbild. I Vannérus' kamp med sina oförenliga idéer kan vi ana 1900-talets problematiska förhållande till metafysiska frågor och övergripande världstolkningar.

För ett kort ögonblick – hösten och vintern 1902–03 – stod Vannérus i rampljus. Sedan kom han att falla i glömska, men han arbetade outtröttligt vidare med sitt filosofiska system i kulturlivets utkanter. In i det sista höll han fast vid sin filosofi. I sitt sista tryckta verk (1938) bekände han att han höll fast vid antagandet "att den psykofysiska realismen innehåller grundsanningen om tillvaron".⁵² Hans bortgång 1946 passerade ganska oförmärkt. Någon enstaka dödsruna innehöll allmänna fraser om sanningssökandets inre glädje och självuppoftande arbete utan lagrar och bifall.⁵³

Han var medveten om sin marginella existens. Redan 1910 skrev han med självinsikt och klarhet om sin filosofi: "Någon ur kvantitativ synvinkel nämnvärd läsekrets har jag icke – naturligtvis icke. Min filosofi är för abstrakt och prosaisk, för lite romantisk, ej tillräckligt stämningsmättad, icke medryckande, fascinerande, glänsande, 'genial' eller hur de låta de anspråksfulla litterära förtjusningsorden."⁵⁴ Det som gjorde honom mest sorgsen var ändå att hans filosofi inte godtagits av andra utan förhånats och kritiserats som ologisk och förkantiansk. Men, som han lakoniskt konstaterade i ett meddelande till författaren Algot Ruhe, "där-om skola vi ej vidare tala..."⁵⁵

⁵¹ Allen Vannérus, *Materiens värld* (Stockholm, 1925), förordet, u.s.; Jfr. Kjell Jonsson, "Naturvetenskap, världsåskådning och metafysiskt patos i mellankrigstidens Sverige", *Lychnos* 1992, 128f.

⁵² Allen Vannérus, *Metafysik för alla* (Stockholm, 1938), 116.

⁵³ Olof Rabenius, "Allen Vannérus död", *Svenska Dagbladet* 5/12 1946; Alf Nyman, "Allen Vannérus", *Theoria*, 12 (1946), 137–42.

⁵⁴ Vannérus, *Till det andliga livets filosofi*, iv.

⁵⁵ Vannérus till Algot Ruhe 16/7 1935, KB.

En partisekreterares kvarlåtenskap

Av Gustaf Jonasson

I november 1985 avled Gustaf Jonnergård (till 1943 Johansson), 67 år gammal. Han föddes i Läckeby i Förlösa församling i Kalmar län 1918. År 1937 avlade han studentexamen vid högre allmänna läroverket i Kalmar, varefter han fortsatte sina studier vid Uppsala universitet, där han 1942 avlade fil.kand.-examen med ämnena historia, statskunskap och litteraturhistoria. Under hela sitt liv ägnade han sig åt journalistisk verksamhet. Sin första anställning erhöll han vid Kalmar läns tidning och tillhörde senare under lång tid Svenska landsbygdens redaktion. Han medverkade också under många år i SLU-bladet och i Bondeförbundets medlemsblad, Svensk politik (från 1981 Fokus). Jonnergård skrev också en rad debattböcker, som "Idéerna och politiken", "Var skall vi arbeta och bo?" samt "Staten och kommunerna." Under sin tid som partisekreterare skrev Jonnergård ett stort antal ledare, som distribuerades genom Bondeförbundets/Centerns press-tjänst. Han skrev också utkast till ett stort antal partimotioner i riksdagen och hjälpte många enskilda riksdagsmän med deras motioner.

Jonnergård bedrev licentiatstudier i statskunskap, som ledde fram till en licentiatavhandling om "Bondeförbundets uppkomst och utveckling fram till partisprängningen 1914". Dessa forskningar medförde i sin tur, att han blev redaktör för jubileumsverket "Bröder låtom oss enas" inför Bondeförbundets 40-årsjubileum 1950. Någon licentiatexamen avlade han dock aldrig. Orsaken härtill var, att han togs i partiets direkta tjänst.

År 1952 knöts Jonnergård till dåvarande Bondeförbundets riksorganisation som biträdande partisekreterare. Två år senare blev han ordinarie partisekreterare och kvarstod på denna post till 1976. Hans långa tid som partisekreterare sammanföll alltså till allra största delen med Gunnar Hedlunds partiledarskap. Mellan partiledare och partisekreterare förekom ett mycket nära samarbete. Jonnergårds tillbakadragna läggning torde ha medverkat till att samarbetet med den dominerande partiledaren tycks ha avlöpt ovanligt friktionsfritt. Jonnergårds idéer och tänkande kom att i hög grad prägla partiet under dessa år. Bl.a. var han starkt pådrivande, när det gällde att utforma partiets regionalpolitik, decentraliseringspolitik och miljöpolitik. Han spelade en ledande roll vid tillkomsten av partiprogrammen 1959 och 1970.

Gustaf Jonnergård var ledamot av riksdagen 1973–76 och medverkade även i

---

Gustaf Jonasson, f. 1925, docent i historia, har bl.a. skrivit *I väntan på uppbrott. Bondeförbundet/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957* (1981). Bland hans studier i äldre historia är *Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702* (1960).

en rad statliga utredningar, bl.a. beträffande kommunal demokrati och yttranderättsfrågor. Efter valet och regeringsskiftet 1976 verkade han vid statsminister Fälldins kansli. Jonnergård var dock delvis kritisk mot partilinjén, vilket medförde, att han ej kom att tillhöra partiets innersta cirkel under koalitionsåren.

Vid centerns partistämman i Norrköping 1985 erhöll Jonnergård partiets högsta utmärkelse, Bramstorpsplaketten.

Under de senare åren av sitt liv återupptog Jonnergård sina forskningar i Bondeförbundets/Centerpartiets historia. År 1985 utkom "Så blev det centerpartiet", där partiets idéer från 40-talet fram till 1960 behandlas. Hans licentiatavhandling utgjorde basen och bakgrunden till hans vidare forskningar. I boken från 1985 behandlas bl.a. namnbytet och hur partiets idéer konkretiserades i politiska ställningstaganden. En viktig milstolpe i detta avseende var givetvis folkomröstningen 1957 om tilläggspensionsreformen, där partiet stod för frivilliglinjen, dvs. utöver ett ordentligt tilltaget grundskydd i form av en folkpension, skulle varje medborgare själv få ordna sin tilläggspension. Som Jonnergård framhåller torde detta mer än något annat praktiskt politiskt beslut ha grundlagt partiets centerposition i svensk politik. Denna individrelaterade grundtrygghetslinje har ju f.ö. aktualiserats på nytt under den allra senaste tiden. Jonnergård hade planerat att fullfölja detta arbete med ytterligare två delar om partiets utveckling under de senaste årtiondena, och vid hans bortgång förelåg ett råmanus till dessa.

Under 1980-talet "turnerade" Jonnergård med Gunnar Hedlund, då de framträdde vid debattaftnar och berättade om den tid, då de ansvarade för partiets politik. Dessa turnéer resulterade i boken "Med Hedlund i politiken", som utkom strax före Jonnergårds bortgång.

Under hela sin tid som partisekreterare och även därefter – åtminstone fram till 1982 – förde Jonnergård, trots en oerhörd arbetsbörda, ständigt noggranna anteckningar vid sammanträdena med de olika partiinstanserna. För den partihistoriska och statsvetenskapliga forskningen är dessa anteckningar av oskattbart värde och utgör stommen för en undersökning av partiets historia under dessa tre årtionden. Med största generositet ställde Jonnergård både dessa anteckningar och sina egna stora kunskaper till andra forskares förfogande, bl.a. till den som skriver dessa rader.

Vid sin bortgång 1985 efterlämnade Jonnergård i sin bostad ett helt oordnat "arkiv", med material från de fyra sista årtiondena av hans liv. Materialet har av artikelförfattaren sorterats i fem olika grupper eller avdelningar enligt den princip, som bl.a. kommit till användning för personarkiv i Arbetarrörelsens arkiv (Se härom Martin Grass, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek. Folkrörelsernas arkivhandbok, 1988).

De fem avdelningarna bär följande rubriker:

- I. Personliga handlingar.
- II. Excerpter, manuskript och egna verk.
- III. Korrespondens.
- IV. Handlingar rörande arkivbildarens politiska verksamhet.
- V. Samlingar.

De olika volymerna har numrerats löpande inom varje avdelning (alltså t.ex. II:1, II:2 etc). Skulle ytterligare material påträffas, kan det på så sätt lätt fogas in i de olika avdelningarna. Det kan tilläggas, att gränsen mellan de olika avdelningarna ofta är flytande och har medfört huvudbry för den som utfört sorteringen.

Här följer en kort redogörelse för de olika avdelningarnas innehåll:

Avdelning I, Personliga handlingar, innehåller en volym. Dit har utöver de i egentlig mening personliga handlingarna även förts alla påträffade dikter av Jonnergård. Han är ju välkänd som partiets poet vid festliga tillfällen (signaturen Bo Finken eller Bofinken), men de allra flesta bevarade dikterna, många från hans tidiga år, har inte politiskt innehåll (signaturen Kaij Kååre). Den tidigare skildringen av Jonnergårds yttre bana bygger huvudsakligen på material från denna volym.

Avdelning II, Excerpter, manuskript och egna verk, omfattar 16 volymer och innehåller arbetsmaterial, avskrifter och referat för hans egna arbeten under fyra årtionden och olika versioner av slutprodukterna. Här finns t.ex. olika versioner av hans värdefulla men otryckta licentiatavhandling och hans ovan nämnda råmanus till den fortsatta partihistoriken.

Avdelning III, Korrespondens, omfattar blott en volym och är av mindre värde än man kunde ha väntat sig. Orsaken härtill kan vara, att han förvarade sitt material i hemmet, vilket ju medför stora risker vid "städning" i samband med byte av bostad. Den bevarade korrespondensen härrör huvudsakligen från åren kring 1950, i samband med hans arbete på att samla material till licentiatavhandlingen.

Avdelning IV, Handlingar rörande arkivbildarens politiska verksamhet, innehåller sex volymer. Det är den i särklass värdefullaste avdelningen av arkivet. De sex volymerna innehåller huvudsakligen Jonnergårds anteckningar vid sammanträden med partiets olika instanser under ett 30-tal år fram till 1982. Det innebär med andra ord, att han fortsatte sina anteckningar, ehuru i mindre omfattning, under åtskilliga år efter det att han lämnat posten som partisekreterare 1976. Främst är det fråga om anteckningar från partiets båda viktigaste instanser, partistyrelsen och riksdagsgruppen. Någon uppdelning av anteckningarna har ej kunnat ske, eftersom han använde samma block för anteckningar från olika håll. Tydligt har Jonnergård känt ett behov av att förse partiet med källmaterial till dess historia. Med sina stora kunskaper i ämnet var han givetvis mer skickad än någon annan för denna uppgift. Hans anteckningar kommer alltid att utgöra grunden för en framställning av partiets historia under denna 30-årsperiod.

Avdelning V, Samlingar, omfattar 14 volymer. Här ingår t.ex. kopior av artiklar och arbeten av olika författare, tidningsklipp och arkivbildarens eget bibliotek. Gränsdragningen mot avdelning II har varit svår och ibland närmast godtycklig. Ett eventuellt utnyttjande av dessa delar av arkivet förutsätter att båda avdelningarna genomgås.

Det är väl inte helt uteslutet, att arkivet kan komma att tillföras ytterligare material. Med den ram som valts, kan detta då lätt infogas i arkivet, i väntan på en eventuell rent biblioteks- och arkivmässig förteckning. Det förvaras nu i Centerörelsens arkiv på Bergsgatan i Stockholm.

Individ och tema. Biografen som avgränsning för problemorienterade studier

Av Thomas Kaiserfeld

Skälen till att bedriva historisk forskning i biografisk form är flera. Till de vanliga argumenten hör att en persons liv redan besitter en kronologi och en berättarstruktur som på ett enkelt sätt kan användas för en historisk framställning. Ett annat skäl är den biografiska formens attraktionskraft på en bredare läsekrets. Genom att välja sin utgångspunkt i en individs liv – och då kanske en av de personligheter som haft betydande inverkan på historiska skeenden – kan historikern i alla fall nära ett litet hopp om att forskningen kan nå en vidare krets än de professionella kollegernas.

Efter att biografen under 1960- och 70-talen fick ett ganska skamfilat rykte har den under 1980-talet kommit att tilldra sig ett allt starkare intresse inom historiker-kretsar. Inget av de ovan angivna skälen har dock vägt speciellt tungt för historiker som på senare tid argumenterat för en biografiskt grundad historieskrivning.¹ Istället har senare historiska biografier producerats utifrån två olika och i viss mån sammanhängande perspektiv. Ett första utgår från problemet om personlighetens roll i historien och har sin grund i ett återupprättande av individens betydelse för det historiska skeendet. Ett andra ansluter till en mentalitetshistorisk tradition där mindre kända individers tankevärldar ibland tillåts ligga till grund för försök att klarlägga uppfattningar inom bredare samhällslager.

Den äldre biografiska formen koncentrerade sig ofta på mer kända historiska personers professionella verksamhet. Om skillnad görs mellan liv och verk så var dessa biografier helt upptagna av den biografierades verk.² De delar av biografen som tog upp livet till behandling karakteriserades ofta av anekdoter. Det nymodade intresset för individens roll i historien har dock inte återupprättat denna gamla tradition. Flera historiker har istället på senare tid lyft fram sambanden mellan individers liv och verk. I en form har den nyare biografen ofta placerat tyngdpunkten i skärningen mellan individen och det historiska skeendet. Under-

¹ Dessa har under de senare åren blivit allt fler och med en allt bredare argumentering, se t.ex.: Thomas Söderqvist, "Att skriva interaktiv forskarbiografi", *VEST: Tidskrift för vetenskapsstudier* 1992, s. 9–19.

² Se t.ex.: Göran B. Nilsson, "Liv och gärning", *PHT* 1986, s. 1–4; Gunnar Eriksson, "Att inte skilja på sak och person: Ett utkast till ett utkast till en biografisk metod", *Platon och smitare: Vägar till idéhistorien*, Stockholm 1989, s. 137–153.

Thomas Kaiserfeld, f. 1964, fil. kand., är doktorand i teknikhistoria vid avd. för teknik- och vetenskapshistoria, Kungl. Tekniska högskolan i Stockholm, och bitr. redaktör av *Center on the periphery. Historical aspects of 20th-century Swedish physics* (1993).

sökningarna har på en teoretisk nivå ofta gällt hur och i vilken grad som en individ samspelat med sin historiska samtid. Härigenom nyanseras den mer sociologiskt inriktade historieskrivningen som i sina ytterligheter helt kunde förneka individens roll i det historiska skeendet. Den moderna biografiska framställningen har på så sätt nått en till synes gyllene medelväg mellan den äldre individbaserade och den senare – ibland marxistiskt grundade – sociologiskt influerade historieskrivningen. Det tycks alltså som om ett nödvändigt kriterium för lyckad biografisk historieforskning av modernt snitt är en mer nyanserad syn på personlighetens roll i historien.

Denna typ av modern biografi rekommenderas dock inte till yngre historiker – t.ex. doktorander som är i stånd att begå sin första forskargärning. För att gå i land med en sådan studie krävs inte bara god kännedom om en persons samlade livsverk utan också mycket goda kunskaper om den tid i vilken personen i fråga levde och verkade. Ofta åtnjöt föremålen för dessa studier samtida erkännande och en framflyttad social position (det är fortfarande i allmänhet berömda män som biografieras), vilket innebär att den som ger sig i kast med en biografi av det här snittet bör ha god kännedom om en tidsepok som sträcker sig över den biografierades hela levnad – ofta ett halvtannat sekel eller mer – något som onekligen är mycket begärt av en yngre forskare. Snarare anses det att biografien enligt denna modell är något för äldre historiker som redan ägnat en stor del av sin karriär åt en speciell tidsperiod. Det är då enklare för honom eller henne att i biografisk form lyfta fram en person som fångslat och som på något sätt uttrycker eller personifierar den aktuella tidsepoken.

De som är intresserade av en bredare historieskrivning har på senare tid också funnit vägar till biografien.³ Här har ofta mindre kända personer lyfts fram som exempel på mer utbredda tänkesätt. Den biografiska formen har alltså under senare tid nått en renässans men samtidigt har den moderna biografien omgärdats med teoretiska och historiefilosofiska *aber* vilka gjort att stora grupper av historiker fortfarande kan räknas som utestängda. Det följande anger ett försök till en teoretisk utgångspunkt från vilken den biografiska formen kan möjliggöras för en större skara historiker. Dels en del av de historiker som hellre betonar makrohistoriska samhällsförändringar än individers göranden och låtanden för att förklara historiska sammahang. Dels historiker som intresserar sig för mer traditionella tematiskt baserade historiska studier, men ändå anser att en mikrohistorisk utgångspunkt – i det här fallet en persons levnad – kan innebära vissa fördelar.

Avgränsningens problematik

Det traditionella tillvägagångssättet för att studera ett generellt historiskt problem är att utifrån en frågeställning ta del av det tillgängliga källmaterialet. En sådan studie måste dock avgränsas vilket kan ske tidsmässigt och geografiskt. För att kunna besvara vissa frågeställningar är det ofta lämpligt att sedan ytterligare begränsa sig till en eller ett fåtal historiska aktörer i form av privata företag, offent-

³ Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1983; Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm*, Stockholm 1992.

liga institutioner m.fl. Hur avgränsningen än väljs så är det av intresse att den är generaliserbar. Det unika skall på något sätt spegla mer allmänna förhållanden. Detta är själva avgränsningens problem – den bör vara tillräckligt snäv för att göra det praktiskt möjligt för en enskild historiker (eller en grupp av historiker) att studera och beskriva ett historiskt skeende, samtidigt bör den vara så vid att resultat kan generaliseras. Det sista villkoret är förmodligen det som omöjliggjort att problemorienterade studier kunnat begränsas till enskilda individers verksamhet. Den har sällan kunnat generaliseras i tillräckligt stor omfattning för att legitimera en ingående studie och istället har den historiska biografin förblivit ett sätt att undersöka personlighetens roll i historien eller utgjort en möjlighet att undersöka tanke- och handlingssätt hos bredare folklager.

Ytterligare en typ av historiska biografier har dock under senare tid börjat dyka upp. I dessa har huvudtemat varit ett historiskt problem men avgränsningen till historisk aktör har trots detta varit en individs liv och verk utan att för den skull generaliserbarheten blivit mer lidande än vad som vanligen är fallet.⁴ Den amerikanske teknikhistorikern W. Bernard Carlson har t.ex. i sin bok *Innovation as a social process* diskuterat frågor om sambandet mellan teknik och vetenskap utgående från den amerikanske fysikern och uppfinnaren Elihu Thomsons (1853–1937) karriär.⁵ Att behandla teoretiska frågeställningar genom att utgå från en enda persons karriär och verksamhet kan te sig våghalsigt, men i detta fall är Thomsons arbeten en avgränsning som fungerar väl. Genom att knyta an till denna tradition och samtidigt förnya genren, utgör Carlsons bok ett bidrag till litteraturen om den industriella forskningens rötter samtidigt som den pekar på nya möjligheter för biografin.

Denna typ av avgränsning rymmer naturligtvis en hel del problem av vetenskapsteoretisk natur. Att låta en godtycklig individs karriär bestämma avgränsningen i en studie som behandlar historiska problem är knappast tillrådligt. Frågan om vilka individer som kan ses som lämpliga utgångspunkter för tematiska studier måste avgöras från fall till fall och utifrån stora förkunskaper. Ett vanligt grundantagande som brukar framföras i dessa sammanhang är att en biografisk avgränsning endast kan vara möjligt om den biograferade varit av "central betydelse" för det historiska skeendet. Relativiteten i begrepp som "central" och "av historisk betydelse" har dock under senare år blivit allt tydligare genom bredare historieskrivningar. Även räckor av obskyra händelser (kanske främst på den medeltida franska landsbygden) som tidigare ej påkallat historieforskningens uppmärksamhet, har visat sig vara av intresse för vår uppfattning av förflutna tider. Detta förhållande har gjort att kravet på att en biografisk avgränsning bör gälla en person av central betydelse luckrats upp. Vad som är av central betydelse för historievetenskapen bestäms inte av den historia som studeras utan av de frågor som historikerna ställer till det historiska materialet. Därför kan det vara av intresse att inte bara studera personer av till synes central betydelse (som Elihu Thomson) ur ett problemorienterat perspektiv, utan även andra mindre kända personers liv och verk.

⁴ Att problemorienterade biografier inte är en helt ny företeelse framgår av Jarl Torbacke, "Biografin som problem för den generaliserande historikern", *PHT* 1989, s. 105–109.

⁵ W. Bernard Carlson, *Innovation as a social process: Elihu Thomson and the rise of General Electric 1870–1900*, Cambridge 1991.

Exemplet Ragnar Holm

En sådan relativt okänd person är för närvarande tänkt att ligga till grund för mitt avhandlingsarbete på Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria vid Tekniska Högskolan i Stockholm. Den svenske fysikern Ragnar Holms (1879-1970) liv och verk skall utgöra avgränsningen för en tematisk studie inom teknik- och vetenskapshistoria.⁶ Det första av två tänkta teman behandlar relationerna mellan grundforskning och tillämpad forskning inom industrin. Holm arbetade under mellankrigstiden vid Siemens forskningslaboratorium i Berlin där han ledde en forskningsgrupp som undersökte elektriska kontaktfenomen. Han blev genom sina erfarenheter från Siemens efterhand en av världens mest framstående kontaktforskare. Det andra temat rör ett forskningsområdes framväxt från kritiskt tekniskt problem till forskningsfält. Holms arbete vid Siemens rörande elektriska kontakter påkallades av den elektrotekniska industrins försök att effektivisera elsystemens olika delar: produktion, transmission och distribution. Undersökningarna ledde till teoretiska insikter om elektriska kontaktfenomen som i sin tur lade grunden till ett helt nytt forskningsfält vars utgångspunkt var försök att lösa tekniska problem snarare än en expanderande inomvetenskaplig kunskapsbildning.

Ragnar Holm är ett exempel på en forskare som – genom att bygga upp en kompetens inom områden som initierats kring kritiska tekniska problem av intresse för produktionsindustrier – lyckades med att behålla väl utvecklade kontakter med universitet och högskola samtidigt som hans uppehålle förtjänades genom anställningar vid industriföretag. Denna strategi – syftande till en ”alternativ” vetenskaplig karriär inom industrin (och utanför de traditionella akademiernas) – är viktig för förståelsen av en del av den industriella forskningens konsekvenser under 1900-talet. Många gånger var det visserligen tillfälligheter som avgjorde Holms anställningar och forskningsintressen, men det är ingen tillfällighet att just hans karriär kan väljas att ligga till grund för en studie som syftar till att behandla generella problem inom vetenskapshistorien. Hans alternativa forskarkarriär inom den elektrotekniska industrin i Tyskland och senare USA, är av intresse oavsett antalet andra karriärvägar av liknande slag. Även om det oriktiga antagandet görs att Holm var den ende forskaren som genom industriell verksamhet lyckades utveckla auktoritet inom ett specialområde, så visar detta enstaka fall på nya karriärvägar för 1900-talets naturforskande individer.

Tre kriterier

Naturligtvis är det inte endast möjligheterna till tematiska studier i en persons liv och verk som är avgörande för hans eller hennes lämplighet som avgränsning för en fallstudie. Även andra, mer praktiska omständigheter är av vikt. Tillgång till ett källmaterial i form av t.ex. ett bevarat enskilt arkiv eller intervjumaterial är en förutsättning som direkt utestänger ett flertal individer som lämpliga biografiska objekt i allmänhet. Den som propagerar för biografien som en typ avgränsning bör även kunna ange mer exakta riktlinjer för vilka personer som kan anses som lämpliga. Ur ett idiografiskt perspektiv är visserligen alla människor unika och

⁶ Se Börje Steenberg, "Ragnar Holm", *Svenska män och kvinnor*, 3, Stockholm 1946, s. 499–500; Sven Em Ohlson, "Ragnar Holm", *Svensk biografiskt lexikon*, 19, Stockholm 1973, s. 216–219; *Svenska Dagbladet*, 4 mars 1970; *Dagens Nyheter*, 5 mars 1970.

den ena därför inte mer intressant än den andra. Ändå är inte alla människor lika lämpliga som avgränsning för en tematisk studie. Som tre mer generella tentativa kriterier – vid sidan av den redan gjorda anmärkningen om beroendet av tillgång till källmaterial – för urskiljning av personer som kan göras särskilt intressanta som avgränsning för en tematiskt upplagd biografisk studie, kan anges: Den biografierade bör själv ha reflekterat över sitt liv och verk ur ett för temat intressant perspektiv. Han eller hon bör ha verkat inom olika miljöer som kan ge upphov till jämförande studier. Den biografierade bör slutligen ha haft utbredda kontakter med andra personer av betydelse för de tematiska frågeställningarna.

För att återknyta till exemplet med Ragnar Holms liv och verk som en möjlig avgränsning för att studera naturvetenskaplig grundforskning inom industrin under mellankrigstiden skall diskuteras hur hans liv och verk motsvarar de ovan angivna kriterierna. Holm sökte mellan åren 1914 och 1932 inte mindre än sex svenska fysikprofessorer utan att någonsin placeras i första rummet av någon av de sakkunniga.⁷ Han besvarade sig dock ofta och argumenterade flitigt för de företräderna en fysiker verksam inom industrin hade i jämförelse med de medsökande som nästan utan undantag hade en mer traditionell akademisk karriär bakom sig. Då Ragnar Holm flyttade tillbaka till Sverige under det tyska sammanbrottet på vårvintern 1945, försökte han att intressera svensk industri för ett forskningsinstitut för elektriska kontakter. Av institutet blev dock intet och som en bakomliggande faktor kan anges den svenska industrins större satsningar på konkret teknisk problemlösning vid den här tiden. I Tyskland hade förhållandena ofta varit annorlunda och Siemens var ett av de företag som satsade stora resurser på grundforskning för att på så sätt få fram nya produkter. Siemens hade t.ex. ett centralt forskningslaboratorium där emellanåt över 100 forskare var verksamma med olika typer av vetenskapliga undersökningar. ASEA hade visserligen sedan 1930-talets början ett högspännings- och kortslutningslaboratorium i Ludvika, men även här var företrädesvis ingenjörer verksamma och de undersökningar som genomfördes var alltså mer inriktade på lösningen av konkreta tekniska problem. Exemplet Ragnar Holm kan således utgöra grunden för en jämförelse mellan olika synsätt på industriell forskning i Sverige och Tyskland. Efter att förgäves ha försökt bygga upp ett eget forskningsinstitut, reste Holm till USA och kom där att bli en av de ledande i uppbyggnaden av kontaktläran som en egen forskningsdisciplin inom ramen för den tekniska fysiken. Han erhöll även då en mängd kontakter med olika andra forskare inom området. Ragnar Holm kan alltså sägas uppfylla de tre ovan nämnda kriterierna. För andra tematiska studier kan naturligtvis andra kriterier ställas upp och de som här angivits är endast exempel. Fler kan säkert utvecklas i det oändliga. I slutskedet måste det ändå vara ett genuint intresse för den behandlande personen som tillåts fälla avgörandet för den som vill genomföra en biografiskt baserad studie.

Cirkel och idealtyp som närliggande begrepp

Att utifrån förkunskaper om en viss tidsperiod och vissa verksamhetsområden välja ut en individ som avgränsning för en allmänare tematisk studie kan påmin-

⁷ Thomas Kaiserfeld, "Professorstillsättningar i fysik under 1900-talets första del", *Lychnos* 1993, s. 71–107.

na om hermeneutisk kunskapsbildning. En av de centrala punkterna inom hermeneutiken är ju den s.k. cirkeln i vilken helheten kan förstås utifrån kunskap om delarna som i sin tur åter bygger på kunskap om helheten. Det är alltså även med den här beskrivna ansatsen, som i all annan historisk forskning, omöjligt att behandla ett skeende utan att från början ha stora allmänna kunskaper om den studerade perioden och frågeställningen. En persons liv och verk kan dock, om personen har valts omsorgsfullt utifrån god kännedom om den aktuella tidsperioden och det behandlade ämnesområdet, utgöra en intressant ingång till en djupare studie.

Ett annat för historikern välkänt teoretiskt begrepp som har vissa släktdrag med en biografisk avgränsning är Max Webers idealtypsbegrepp.⁸ Viktiga skillnader föreligger dock. Idealtypsbegreppet innehåller en långt vidare teoretisk ram med större möjligheter och kan användas för att karakterisera t.ex. olika begrepp som liberalism eller socialism. Idealtyper används även för att åskådliggöra olika sociala gruppers tänkesätt, värderingar, deras samhällsställning o.s.v. vilket kan göras genom att lyfta fram individer som är (ideal)typiska för gruppen i fråga. De begreppsliga idealtyperna kan vara konstruktioner under det att idealtypen som representant för en social grupp oftast är en historisk person även om fiktiva personer också kan utgöra grunden för en djupare förståelse för vissa gruppers ställningstagande – och i viss mån handlande – i ett historiskt skeende. Metoden att använda biografien som avgränsning kan ses som ett specialfall av idealtypsbegreppet. Idén är ju visserligen att i första hand kunna behandla främst teoretiska teman genom att följa en historisk individs liv och verk, men naturligtvis kan också karakteriseringen av en social grupp ses som ett slags tema.

Slutsatser

Den biografiska formen har i sin traditionella form främst behandlat enstaka individer utan att sätta dem i ett socialt eller samhälleligt sammanhang. Biografien blev därför också under en tid i det närmaste bannlyst från den historiska forskningen. Under 1980-talet har dock den biografiska historieskrivningen åter vunnit inträde där. I den moderna biografiska studien har dock fokus förskjutits. Numera är det nödvändigt för den seriöse historikerna att inte bara sätt in den biograferade i ett sammanhang. Den historiske forskaren måste dessutom vinnlägga sig om att varken frånse från den biograferade personens liv eller verk. I den moderna biografien har det i stället ofta varit målet att kunna binda ihop liv och verk och att även i någon mån återupprätta individens roll i det historiska skeendet.

Men den biografiska formen kan även – genom att en individ väljs som avgränsning för en tematisk historiskt studie – användas för att behandla olika teman inom den historiska forskningen. Biografien blir då inte främst en studie som behandlar problemet om individens roll i historien eller andra frågeställningar som mer eller mindre automatiskt dyker upp i den traditionella biografiska genren. Istället vidgas dess möjligheter och från att nästan ha varit ett mål i sig kan

⁸ Gunnar Eriksson, "Om idealtypsbegreppet i idéhistorien", *Platon och smitaren: Vägar till idéhistorien*, Stockholm 1989, s. 184–198.

den biografiska formen – genom att användas som avgränsning – bli ett medel för att belysa frågeställningar angående historiska skeenden av mångskiftande slag. Fördelarna med denna typ av avgränsning är flera men genomförandet är också till stora delar beroende av hur den biograferade personen väljs. För att kunna göra ett lämpligt val krävs en viss förförståelse av det historiska skeendet och för det tema som skall behandlas.

Genom att använda en individ som utgångspunkt för en tematisk historisk studie ges den en direkt anknytning till en människas liv och verk. Samtidigt föreligger en risk för att det behandlade temat inte blir uttömt eller endast delvis behandlat. Den biograferade som tillåts ligga till grund för studien måste onekligen genom sin livsbana påverka den tematiska studiens fokus. Detta problem gäller alla olika typer av avgränsningar men kan bli speciellt besvärlig då en individs liv och verk tillåts bestämma studiens omfattning. Förebyggandet av sådana problem sker antagligen effektivast genom att den biograferade personen väljs med goda förkunskaper, vilket ju även det gäller andra typer av avgränsningar i tematiska studier.

En annan besvärlighet kan vara att en individ som tillåts ligga till grund för en tematisk studie endast periodvis under sin levnad arbetat med eller på annat sätt varit aktiv inom olika områden som är av intresse för temat. I den traditionella biografien har det ju varit uteslutet att endast delvis behandla den biograferades liv och verk. En studie som dock primärt inte har till syfte att ordentligt penetrera en persons levnad utan att använda denna för att behandla en tematisk frågeställning, kan dock ge möjligheter att endast skissartat teckna för temat perifera delar av den biograferades liv och verk. Sålunda är det kanske inte nödvändigt att ingående behandla uppväxt och ungdomsår vilket ju i de flest biografier är det givna inledningskapitlet. Trots att en människas personlighet till stora delar formas just under de tidiga åren, räcker det kanske att i en tematiskt inriktad biografi endast redogöra för de skeenden under den biograferades barn- och ungdomsår som fått betydelse för det valda temats behandling.

Att använda den biografiska formen till tematiska studier mynnar ut i att biografien som begrepp vidgas. Biografi har tidigare jämförts med en levnadsteckning där framställningen av en persons levnadsomständigheter, öden, själsutveckling och gärningar fått stå i centrum.⁹ Då istället ett tema tillåts stå i centrum – men ändå studeras utifrån en persons levnad – är detta kanske inte en egentlig biografi enligt förklaringen ovan. Samtidigt är ett vidgat biografibegrepp ett sätt att ytterligare förnya genren. Genom att kunna behandla tematiska studier med individer som avgränsning omfattas den biografiska formen av en rad nya historieteoretiska frågeställningar som den tidigare varit förutan. Det kan tyckas vara en lek med ord – t.o.m. spetsfundigt – att propagera för en vidare definition av biografibegreppet, men det finns ändå viktiga fördelar med en sådan. Dels ges grupper av historiker som tidigare varit ovilliga att syssla med personhistoria, ingångar till en mer personbaserad historieskrivning utan att för den skull behöva överge sina tidigare teoretiska antaganden. Dels kan de traditionella problemställningarna som varje biograf varit tvungen att ta ställning till, ses i ett nytt ljus och förhoppningsvis även behandlas med – för den biografiska formen – nya an-

⁹ Se t.ex.: E. Fahlstedt, "Biografi", *Nordisk familjebok*, Stockholm 1905, s. 426–433.

greppssätt. Det är ju så att även de som främst intresserar sig för personhistoria med en tematisk utgångspunkt, ändå ej kan bortse från de olika frågeställningar som biografiförfattare sysslat med under åtskilliga sekler. De nya grupper av forskare som via tematiskt baserade biografiska studier kan ledas in på personhistoria kan möjligen också indikera nya infallsvinklar på för biograferna traditionella problemställningar.

Ett personhistoriskt förväxlingsstycke

Av Svante Nordin

Här vill jag berätta en liten episod, som visserligen inte är ägnad att ställa mig själv i någon särdeles fördelaktig dager, men som just därför att den handlar om ett av mig i personhistoriska sammanhang begånget misstag kan tjäna andra personhistoriker till varning och vägledning.

För tio år sedan, 1984, gav jag ut en bok: *Från Hägerström till Hedenius. Den moderna svenska filosofin*. Boken handlade framför allt om Uppsalafilosofin, dess uppkomst, blomstring och avklingande. Bland de filosofer jag uppehöll mig vid fanns Karl Hedvall (1873–1918), filosofidocent i Uppsala och nära lärjunge till Axel Hägerström. Jag beskrev de viktiga insatser som Hedvall gjorde för utvecklingen av den tidiga Uppsalafilosofin, men försökte också ge en bild av hans personlighet och hans levnadshistoria. Jag återgav vad Sigfrid Siwertz skrivit om honom i sin självbiografi *Att vara ung*, där det talades om det kärva och tunga träsnittsansiktet och det lidande draget kring munnen: "Men den plöjande tankemödan kunde ibland göra honom nästan vacker. Hans egen hederliga norrländska fattigdom förmäldes på något vackert vis med abstraktionens nobla och självvalda armod." Jag citerade också vad Anders Wedberg i sin artikel om Hedvall i *Svenskt biografiskt lexikon* berättat om hans slut: "Besviknen lämnade H till slut universitetet och tog anställning som korrekturläsare på Sv stadsförbundet i Sthlm. En morgon hittades han död i 'Geijersdalen' i Uppsala, där han tagit sitt liv." Då min bok kommit ut nåddes jag (via Benkt-Erik Benktson som välvilligt recenserat den för Göteborgs-Posten) av en protest från Karl Hedvalls son, Björn Hedvall. Han framhöll med emfas att de uppgifter om hans fars död, som jag återgivit, var felaktiga. Karl Hedvall hade dött i Göteborg, inte i Uppsala. Han hade inte begått självmord utan dött "genom hjärtförslamning i följd av en sjuklig förändring i hjärtmuskulaturen", enligt vad dödsattesten, avgiven av Elis Vingård på medicinalstyrelsen, visade. Hedvalls hastiga död vid förhållandevis unga år hade väckt misstankar om förgiftning, men en rättsmedicinsk obduktion hade utvisat att varken veronal eller något annat giftigt ämne funnits i kroppen. Vad Anders

---

Svante Nordin, f. 1946, är docent i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Bland hans skrifter är *Interpretation and method. Studies in the explication of literature* (1978), *Från Hägerström till Hedenius. Den moderna svenska filosofin* (1984), *Romantikens filosofi. Svensk idealism från Höijer till hegelianerna* (1987), *Från tradition till apokalyps. Historieskrivning och civilisationskritik i det moderna Europa* (1:a uppl. 1989) och *Fredrik Böök. En levnadsteckning* (1994).

Wedberg, Svenskt biografiskt lexikon och, genom mitt citat, jag själv sagt om Hedvalls död var inte med sanningen överensstämmande.

Björn Hedvall hade vänligheten att frita mig från skuld: "över Nordin faller ingen skugga", skrev han i sitt brev till Bengt-Erik Benktson (25.2.1984). Men för egen del kunde jag knappast undvika att göra mig självförebåelser. Jag borde inte så lättsinnigt ha litat på Svenskt biografiskt lexikon. Egentligen borde redan en jämförelse mellan vad Wedberg där skrivit om Hedvall och vad han tidigare skrivit om samma person i Svenska män och kvinnor ha väckt mina misstankar. I artikeln i Svenska män och kvinnor uppger Wedberg nämligen korrekt att Karl Hedvall avlidit i Göteborg, även om det också där felaktigt påstås att han frivilligt sökt döden.

Hur skulle man nu förklara att de felaktiga uppgifterna spridits och flutit in i våra två främsta personhistoriska uppslagsverk? Att, som redan obduktionen och dödsattesten visade, en misstanke om förgiftning (och därmed kanske självmord) uppstått redan i samband med dödsfallet är tydligt. Som ofta händer hade misstanken överlevt den medicinska dementin och förvandlats till "visshet". Men varifrån hade Wedberg fått de förvånansvärt exakta uppgifterna om att Hedvall en morgon hittats död i Geijersdalen i Uppsala, en uppgift som tydligen föranlett förändringen av dödsorten från det korrekta Göteborg till det felaktiga Uppsala?

För att finna svaret på frågan måste vi gå tillbaka till Sigfrid Siwertz. Siwertz hade nämligen inte bara skrivit om sin Uppsalavän Hedvall i Att vara ung. Han hade också skönlitterärt utnyttjat Hedvalls särpräglade personlighet i romanen Jonas och draken med dess många självbiografiska inslag. Där förekommer en viss Vergelin, en studiekamrat till huvudpersonen. Vergelins likheter med Hedvall sådan Siwertz uppfattat honom är omisskännlig. Wedberg har också i Svenskt biografiskt lexikon påpekat att Vergelins gestalt "lånat drag från H:s personlighet och öde". I Jonas och draken berättas en hel del om Vergelin. Bland annat berättas om hans död: "En marsmorgon läste Jonas i sin egen tidning, att docenten vid Uppsala universitet, Hans Efraim Vergelin, av några skidåkande pojkar blivit funnen sittande död på en sten i Geijersdalen. — — — Något som icke stod i tidningen, men som Jonas fick höra av Fornmark, var att man omkring den döde funnit papper efter ett tiotal veronalpulver." Tydligen hade Siwertz hört ryktena om att Hedvall tagit sitt liv med veronal. Att dessa rykten dementerats genom obduktionen har han kanske inte känt till eller med romanförfattarens rätt lämnat därhän då det gällt en fiktiv gestalt vilken endast punktvis lånat egenskaper från Hedvall. Desto märkligare är det att Wedberg överflyttat berättelsen om Vergelins död till att gälla Hedvalls till och med i fråga om platsen. Hedvall dog av hjärtförlamning i en säng på Göteborgs privata sjukhem, Vergelin genom självmord i Geijersdalen i Uppsala. Men i Svenskt biografiskt lexikon hade Vergelins död blivit Hedvalls.

Genom Björn Hedvalls bemödanden åstadkoms att Svenskt biografiskt lexikon införde en rättelse (i band 24 1982–84). Genom denna rättelse – vars existens de som slår på Karl Hedvall i det tidigare bandet tyvärr knappast kan ana – förändras filosofens dödssätt från självmord i Uppsala till det riktiga hjärtförlamning i Göteborg. Men uppgiften att han besviken skulle ha lämnat universitetet för att bli korrekturläsare, som hos Wedberg fick bidra till förklaringen av hans slut, rättades inte. Ändå framgår det av lexikonets persondata att Hedvall 1 januari 1917 blivit tf professor vid Göteborgs högskola, en befattning som han innehade vid sin död. Uppgiften att Hedvall blivit korrekturläsare är hämtad från Jonas och

draken, ehuru den där inte gäller Hedvall utan Vergelin och korrekturläsningen inte utförs för Sv. stadsförbundet utan för den i sinnevärlden icke existerande tidning där romanens huvudperson är chefredaktör.

Berättelsen om Karl Hedvall och Vergelin förefaller mig sedelärande. Den lär misstro också mot de mest välrenommerade personhistoriska uppslagsverk, den lär hur lätt man kan duperas att tradera felaktiga sakuppgifter och den lär hur viktigt det är att skilja mellan dikt och verklighet.

Personhistoriska samfundets ledamöter

1 mars 1994

I. Enskilda ledamöter

Elise Adelsköld, Stockholm
Åke Adolfsson, Malmö
Anna von Ajkay, Solna
Lars Alarik, Stockholm
Rolf Alnefelt, Västerås
Bengt Alstermark, Bromma
Sten Aminoff, Stockholm
Artur Andersson, Västerås
Märta Andersson, Skarpnäck
Per Olof Andersson, Gnarp
Stefan Andersson, Sollentuna
Ulf Andersson, Frölunda
Åke Andersson, Hjorted
Stig Askenbom, Västerhaninge
Anna Asker, Stockholm
Bengt Asker, Stockholm
Björn Asker, Uppsala
Gunnar Atmer, Danderyd

Helmut Backhaus, Täby
Nils Fredrik Beerstahl, Floby
Gunnar Bendix, Kiruna
Ing-Marie Berg, Spånga
Lars Otto Berg, Uppsala
Harry Bergenblad, Huskvarna
Torsten Berglund, Stockholm
Sonja Berg von Linde, Lund
Björn Bergman, Bromma
Kerstin Bergsten-Blom, Sandviken
Jan Erik Bergstrand, Johanneshov
Bo Bergström, Lund
Oloph Bexell, Uppsala
L. G. Björkman, Järvsö
Lars Bjurestam, Umeå
Nils Björkenstam, Karlstad
Georg Björkman, Vimmerby
Liss-Eric Björkman, Kalmar
Oskar Björnånger, Köping
Eva Block, Knivsta
Gunnar Blomgren, Arjeplog
Tullan Boij-Topp, Märsta
Lars Borg, Stockholm

Ulf Brandell, Djursholm
Ulla Broomé, Stockholm
Torsten Bruce, Täby
Anders Burius, Söderköping
Thord Bylund, Härnösand
Olof Byström, Stockholm
Arthur Bööse, Lidingö

Matz-Ola Cajdert, Uppsala
Carl Henrik Carlsson, Uppsala
Ingemar Carlsson, Täby
Ullagreta Carlsson, Bromma
James Cavallie, Stockholm
Lars von Celsing, Drottningholm
Anders Claréus, Stockholm
Olof Cronberg, Växjö

Göran Dahlbäck, Täby
Ulla Dalhammar, Strängnäs
Ingalisa Dahlin, Nynäshamn
Christina Dalhede, Göteborg
Christer Danielson, Hägersten

Barbro Edlund, Lund
Gunnar Edlund, Täby
Josef Edström, Enebyberg
Yvonne Ehlers, Stockholm
Inger Ehrström, Ekerö
Olof Eisen, Solna
Bo Elthammar, Solna
Eric Engström, Lidingö
Lars Ericson, Tyresö
Lars Ericson, Stockholm
Sven Evander, Hove, England

Fredrik von Feilitzen, Stockholm
Tor Flensmarck, Vä
Nils Forsgren, Lidingö
Lars Eric Friberg, London
Bengt Fåglefelt, Vara
Carl C:son Fägerskiöld, Solna

Carl-Fredrik Gadde, Stockholm
Lennart Geijer, Stockholm

Leif Gidlöf, Stenhamra
Hans Gilllingstam, Solna
Ingemar Glemme, Stockholm
Sven Granander, Mullsjö
Lennart Grönberg, Uppsala
Sten Guditz, Linköping
Björn Gäfvert, Bromma
Kjell Arne Göransson, Malmö

Rolf Hagstedt, Sollentuna
Mats Hallerby, Tyresö
Ian Hamilton, Stockholm
Ulf Hamilton, Stockholm
Bo Hammarlund, Ekerö
Sven G. Hansson, Sköndal
Bertil Haslum, Sundsvall
Sven Haverling, Stockholm
Margaretha Hedman, Stockholm
Samuel Hein, Skogås
Jan Arvid Hellström, Växjö
Lars Henning, Strängnäs
Kjell Henrysson, Tidaholm
Jan Erik Hernius, Askim
Yngve Herrström, Ängelholm
Ingegerd Hildebrand, Stockholm
Ewald Hjerner, Solna
Niels Chr. Hjorth, Oslo
Märta Holkers-Åkermark, Stockholm
Edvard von Horn, Stora Mellösa
Sven Torsten Husén, Stockholm

Nils Ihre, Chatillon sur Indre, Frankrike
Elisabeth Indebetou, Stockholm
Björn Isheden, Borås

Olov Jensén, Stockholm
Ulla Johanson, Stockholm
Sigfrid Johnsson, Bromma
Tord Jonsson, Nyköping
Sven-Gösta Jonzon, Stockholm
Arne Josefson, Sollentuna
Göran Josefsson, Åsunden
Birger Juto, Stockholm
Torsten Jönsson, Västra Frölunda

Thomas Kaiserfeld, Stockholm
Christer Karlsson, Umeå
Gunilla Karlsson, Rönninge
Jan Fredrik Kindstrand, Uppsala
Carl C:son Kjellberg, Stockholm
Lennart Kjellson, Herrljunga
Isa-Maria Klarin, Jönköping
Hans Korhonen, Lund

Carl-Henrik Lagerfelt, Stockholm
Johan Lagerfelt, Kumla
Birgitta Lager-Kromnow, Stockholm, *hellersledamot*
Barbara Lagrelius, Rönninge
Ulla Lantz, Kumla
Bengt M. P. Larsson, Uppsala
Jan Larsson, Bandhagen
Mats Larsson, Floby
Olof Leandersson, Överlida
Geirr I. Leistad, Sandvika, Norge
Åke Lennnerstrand, Bromma
Lars G. Lidberg, Stockholm
Jan Liedgren, Bromma
Åke Lilliestam, Stockholm
Elis Lindberg, Stockholm
Leif Lindberg, Täby
Nils Lindbergh, Stockholm
Brita Linde, Stockholm
Lars Lindell, Lund
Lars Lindmark, Stockholm
Per-Gösta Lindquist, Ryssby
Sune Lindqvist, Stockholm
Jan Lindroth, Vällingby
Arne Losman, Stockholm
Anne-Marie Lundberg, Lidingö
Kjell-Gunnar Lundholm, Malmö
Carl-David Lundquist, Lidingö
Mats Lönegren, Uppsala
Bengt Löw, Bandhagen

Sven Malmberg, Vadstena
Lillemor Marnér, Umeå
Bengt Mattsson, Karlskrona
Elisabeth Mattsson, Vallentuna
Hans Mattsson, Lidingö
Göran Mellström, Bålsta
Hermann Müller, Lerum
Harry E. Myhrberg, Lomma
Magnus Möller, Eskjö
Pontus Möller, Solna

Lena Nilsson, Kumla
Stefan A. Nilsson, Örebro
Sven A. Nilsson, Uppsala
Sven-Eric Nilsson, Stockholm
Göran Nilzén, Sollentuna
Axel Norberg, Bromma
Erik Norberg, Hässelby
Gösta Nordin, Stockholm
Jonas Nordin, Johanneshov
Elsa Nordström, Stockholm
Peter Norlin, Stockholm
Jonas Norrby, Älvkarleby

Leif B. Norrman, Malmö
Tore Nyberg, Odense, Danmark
Gunborg Nyman, Eskilstuna
Tommy Näzell, Mölnlycke

Wilhelm Odelberg, Drottningholm, *hedersle-*
damot

Bror-Erik Ohlsson, Eskilstuna
Olle Ohlsson, Vikbolandet
Arne Olsson, Helsingborg
Bo Olsson, Örebr
Mari-Anne Olsson, Rönninge
Nils S. Olsson, Mölle
Nils William Olsson, Winter Park, Florida,
USA
Sven W. Olsson, Västerås

Bo Persson, Linköping
Ebbe Persson, Johanneshov
Gert Persson, Farsta
Ingrid Marie von Post, Uppsala
Leif Pålsson, Göteborg

Olof Reichenberg, Djursholm
Bertel Rennerfelt, Stockholm, *hedersledamot*
Edvard Reuterswärd, Stockholm
Irma Ridbäck, Uppsala
Tom Risbecker, Lidingö
Margit Rooth, Stockholm
Fredrik Wilhelm Rosenlew, Helsingfors
Johannes Rudberg, Lund
Harald Runblom, Uppsala
Majja Runcis, Stockholm
Bengt Rur, Täby
Nils Ryde, Göteborg

Pehr Sahlin, Sundbyberg
Owe Samuelsson, Lund
Stig R. Samuelsson, Kalmar
Jan Åke Sandberg, Askim
Thorsten Sandberg, Älvsjö
Lennart O:son Sandström, Stockholm
Barbro Schaffer, Stockholm
Ingrid Schrewelius, Lund
Herman Schück, Bromma
Göran Sellvall, Stockholm
Karl Sidenbladh, Stockholm
Urban Sikeborg, Sollentuna
Gunnar Sjöström, Malmö
Rikard Skilt, Stockholm
Lars-Olof Skoglund, Bromma
Folke Sleman, Stockholm
Arne Stade, Hägersten
Kenneth Stjärnell, Skene

Per Ström, Uppsala
Margareta Stålbrand, Nyköping
Anders Sundberg, Stockholm
Lars-Erik Sundin, Älvkarleby
Sven Z. Sundin, Saltsjö-Boo
Gustaf Svensson, Skyllberg
Göran Svensson, Förslöv
Inge Svensson, Köping
Sven G. Svenson, Uppsala
Johan von Sydow, Göteborg
Naemi Särnqvist, Eksjö
Ulf Söderberg, Stockholm
Gunnar Söderling, Eskilstuna

Lars-Göran Tedebrand, Umeå
Ivar Thomæus, Sala
Inga Thomssen, Stockholm
Elisabeth Thorsell, Järfälla
Per Thullberg, Täby
Andreas Tjerneld, Stockholm
Bertil Torbjörnsson, Alingsås
Ulf Trysdal, Västervik

Karin Uhrvik, Knivsta
Britta Ulander, Hägersten
Rune Ulveborn, Göteborg

Bror de Wærn, Stockholm
Evabritta Wallberg, Enebyberg
Berit Wallenberg, Stockholm
P. Olof E. Wallin, Stockholm
Nils Wedborn, Lidingö
Egil B. Weikel, Uppsala
Göran Wendel, Farsta
Stig Wernstedt, Djursholm
Gunnar T. Westin, Danderyd
Holger Wichman, Bromma
Carin Widén, Karlstad
Per-Olof Widing, Frölunda
Tore H. Vigerust, Oslo
Ingemar Wikenros, Mariestad
Barbro Vikström, Avesta
Kjell Wikström, Hoting
Lars Wikström, Stockholm
Greta Willers, Stockholm
Anders Winroth, New York
Gösta Virding, Uppsala
Erik Wrangel, Hårsfjärden
Nils Vult von Stejern, Västervik
Ragnar Wängberg, Vångårda
Olle Wästberg, Stockholm

Alf Åberg, Stockholm
Andreas Ådahl, Riga

Lars Ågren, Sundsvall
Owe Åhrman, Floda
Lars Åsander, Stockholm

Stellan Önnerfors, Alvesta
Stig Östenson, Växjö

II. Institutioner m. m. (inkl. mottagare av fri- och bytesexemplar)

a. Sverige

Allhem AB, Malmö
Anders Isaksson AB, Stockholm
Armémuseum, Stockholm
Arvid Berghmans heraldiska stiftelse, Stockholm

Bernadottebiblioteket, Stockholm
Biblioteket, Alingsås
–, Karlskoga
–, Kristinehamn
–, Oskarshamn
–, Vänersborg
Bibliotekstjänst AB, Lund

Emigrantinstitutet, Växjö

Folkbiblioteket, Mora
Föreningen Heimbygda, Östersund
Föreningen Släkt och bygd, Borlänge
Föreningen Värmlandsarkiv, Karlstad

Genealogiska föreningen, Stockholm

Historisk tidskrift, Stockholm
Historiska institutionen, Göteborg
–, Lund
–, Uppsala
Historiska museet, Göteborg
Hjalmar Lundbohmsskolan, Kiruna
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, Stockholm
Kungl. Husgerådskammaren, Stockholm
Högskolan, Borås
–, Karlstad
–, Kristianstad
–, Växjö
–, Örebro

IBM Svenska AB, Stockholm

Karolinska förbundet, Stockholm
Kommunbiblioteket, Mönsterås

–, Västervik
Krigsarkivet, Stockholm
Kungl. biblioteket, Stockholm

Landsarkivet, Göteborg
–, Härnösand
–, Lund
–, Uppsala
–, Visby
–, Östersund
Landsbiblioteket, Växjö
Livrustkammaren, Stockholm
Länsbiblioteket, Kristianstad
–, Visby
–, Östersund
Lärdomshistoriska samfundet, Uppsala

Malmö fornminnesförening
Militärstabernas bibliotek, Stockholm

Nobelbiblioteket, Stockholm
Nordiska museet, Stockholm
Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, Lund

Ortnamnsarkivet, Uppsala

Kungl. Patriotiska Sällskapet, Stockholm
Positiva Sverige, Stockholm

Riddarhuset, Stockholm
Riksarkivet, Stockholm
Riksdagsbiblioteket, Stockholm
Rättsgenetiska institutet, Djursholm

Sjöfartsmuseet, Göteborg
Släkthistoriskt Forum, Göteborg
Stadsarkivet, Stockholm
–, Örebro
Stadsbiblioteket, Borås
–, Eskilstuna
–, Gävle
–, Göteborg
–, Härnösand
–, Kalmar
–, Karlskrona
–, Karlstad
–, Katrineholm
–, Landskrona
–, Lidingö
–, Lidköping
–, Luleå
–, Lund
–, Malmö

-, Norrköping
 -, Skövde
 -, Stockholm
 -, Sundsvall
 -, Söderhamn
 -, Umeå
 -, Uppsala
 -, Västerås
 -, Örebro
 Stads- och länsbiblioteket, Falun
 Statens konstmuseer, Stockholm
 Statens sjöhistoriska museer, Stockholm
 Stifts- och landsbiblioteket, Linköping
 -, Skara
 AB Stockholms auktionsverk
 Strängnäs museum
 SVAR, Ramsele
 Svenska arbetsgivareföreningen, Stockholm
 Svenska porträttarkivet, Stockholm
 Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm
 Svenskt diplomatarium, Stockholm
 Svenskt visarkiv, Stockholm
 Sveriges medeltida personnamn, Uppsala
 Sällskapet, Stockholm

Universitetsbiblioteket, Göteborg

-, Linköping
 -, Lund
 -, Stockholm
 -, Umeå
 -, Uppsala

Vitterhets- historie och antikvitetsakademien, Stockholm

Älvsborgs länsmuseum, Vänersborg

Örebro läns museum, Örebro

b. Norden

Deichmanske bibliotek, Oslo
 Finska historiska samfundet, Helsingfors
 Fortid og nutid, Köpenhamn
 Frederiksbergs kommunes bibliotek, Danmark
 Genealogiska samfundet, Helsingfors
 Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Tavastehus
 Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä
 Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn
 Mikkelin maakunta-arkisto, S:t Michel
 Norsk slektshistorisk forening, Oslo
 Det Kgl. Norske videnskabers selskabs bibliotek, Trondheim

Odense universitetsbibliotek, Danmark
 Personalhistorisk tidsskrift, Köpenhamn
 Riddarhuset/Riddarhusgenealogen, Helsingfors
 Rigsarkivet, Köpenhamn
 Riksarkivet, Helsingfors
 Statsbiblioteket, Århus, Danmark
 Tampereen yliopiston kirjasto, Tammerfors
 Turun maakunta-arkisto, Åbo
 Universitetsbiblioteket i Oslo
 Universitetsbiblioteket i Tromsø
 Åbo akademis bibliotek, Åbo
 Ålands landskapsarkiv, Mariehamn

c. Övriga utlandet

ABC-CLIO Library, Santa Barbara, Kalifornien, USA
 Bayerische Staatsbibliothek, München
 Bibliothèque Nordique, Paris
 Bodleian Library, Oxford
 Brigham Young University, Provo, Utah, USA
 Cornell University Libraries, Ithaca, New York, USA
 Genealogical Society, Salt Lake City, Utah, USA
 Harvard College Library, Cambridge, Massachusetts, USA
 Honnold Library, Claremont, Kalifornien, USA
 Library of Congress, Washington, D. C., USA
 Libreria A. Raguzzi, Rom
 Modern Language Association, New York
 SSRIC Augustana College, Rock Island, Illinois, USA
 Staatsbibliothek zu Berlin
 Swets Subscription Service, Lisse, Nederländerna
 University of California, Berkeley, Kalifornien, USA
 University of Minnesota, Minneapolis, Minnesota, USA
 University of Illinois, Urbana, Illinois, USA
 Universitätsbibliothek Kiel
 Universitätsbibliothek Tübingen
 Yale University Library, New Haven, Connecticut, USA
 Österreichische Nationalbibliothek, Wien

